

PRAWO KARNE MATERIALNE

Część ogólna

redakcja naukowa Marek Mozgawa

Magdalena Budyn-Kulik, Patrycja Kozłowska-Kalisz
Marek Kulik, Marek Mozgawa

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE

5

Wolters Kluwer

PRAWO KARNE MATERIALNE

Część ogólna

redakcja naukowa Marek Mozgawa

Magdalena Budyn-Kulik, Patrycja Kozłowska-Kalisz
Marek Kulik, Marek Mozgawa

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE 5

Stan prawny na 1 sierpnia 2020 r.

Wydawca
Monika Pawłowska

Redaktor prowadzący
Livia Śpiewak

Opracowanie redakcyjne
Violet Design

Projekt okładek serii
Wojtek Kwiecień-Janikowski, Przemek Dębowski

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przystępujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2020

ISBN 978-83-8187-930-9
5. wydanie

Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	13
---------------------	----

Część I Wiadomości wstępne

Rozdział pierwszy

Pojęcie i podziały prawa karnego	19
Literatura	27

Rozdział drugi

Funkcje prawa karnego	28
Literatura	32

Rozdział trzeci

Zasady prawa karnego	33
1. Zasada odpowiedzialności za czyn	33
2. Zasada winy	36
3. Zasada humanitaryzmu	37
4. Zasada odpowiedzialności indywidualnej i osobistej	38
5. Zasada praworządności (legalizmu)	41
6. Zasada społecznej szkodliwości czynu	43
Literatura	45

Rozdział czwarty

Nauka prawa karnego i nauki pokrewne	47
Literatura	49

Rozdział piąty

Historyczny rozwój prawa karnego	50
1. Uwagi wstępne	50
2. Szkoła racjonalistyczno-humanitarna epoki oświecenia	53
3. Szkoła klasyczna	56
4. Szkoła antropologiczna (pozytywizm kryminologiczny)	57
5. Szkoła socjologiczna (pozytywizm społeczny)	60
6. Normatywizm (pozytywizm prawniczy)	61
7. Ruch obrony społecznej	62
8. Neoklasycyzm (nowy realizm)	64
9. Abolicjonizm	66
Literatura	66

Rozdział szósty

Podstawowe dane o stanie przestępczości w Polsce	68
Literatura	85

Część II

Nauka o ustawie karnej

Rozdział pierwszy

Źródła prawa karnego	89
Literatura	95

Rozdział drugi

Budowa normy karnoprawnej. Wykładnia przepisów prawa karnego ...	97
1. Norma prawna, jej rodzaje i struktura	97
2. Rodzaje dyspozycji	100
3. Sankcje	106
4. Wykładnia	109
5. Analogia	117
Literatura	117

Rozdział trzeci

Zasady obowiązywania ustawy karnej	119
1. Zasady obowiązywania ustawy pod względem czasu	119
2. Zasady obowiązywania ustawy pod względem miejsca i osób	127

2.1. Zasada terytorialności	128
2.2. Zasada podmiotowa (zasada obywatelstwa, zasada narodowości podmiotowej)	131
2.3. Zasada przedmiotowa względna (ograniczona, ochronna, zwykła)	132
2.4. Zasada odpowiedzialności zastępczej (subsydiarna)	133
2.5. Zasada przedmiotowa bezwzględna (nieograniczona, obostrzona)	134
2.6. Zasada represji wszechświatowej (uniwersalna)	136
3. Moc prawna orzeczeń zapadłych za granicą	138
Literatura	143

Rozdział czwarty

Immunitety	145
Literatura	155

Rozdział piąty

Ekstradycja i azyl	156
Literatura	162

Część III

Nauka o przestępstwie

Rozdział pierwszy

Pojęcie przestępstwa i podziały przestępstw	165
Literatura	188

Rozdział drugi

Ustawowe znamiona czynu zabronionego	191
1. Pojęcie ustawowych znamion	191
2. Przedmiot ochrony	196
3. Strona przedmiotowa	201
3.1. Czynność sprawcza	202
3.2. Skutek przestępny	208
3.3. Związek przyczynowy	210
3.4. Okoliczności czynu	218
3.5. Przedmiot czynności wykonawczej	219

4. Podmiot	221
4.1. Odpowiedzialność karna człowieka	221
4.1.1. Uwagi ogólne	221
4.1.2. Odpowiedzialność karna nieletniego	222
4.1.3. Wyjątkowa odpowiedzialność sprawcy dorosłego ...	230
4.2. Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych	231
5. Strona podmiotowa	235
5.1. Umyślność	235
5.2. Nieumyślność	245
5.3. Strona podmiotowa przestępstw kwalifikowanych przez następstwa – tzw. wina kombinowana	248
5.4. Motywacja	250
Literatura	253

Rozdział trzeci

Okoliczności wyłączające bezprawność	258
1. Pojęcie i podziały kontratypów	258
2. Obrona konieczna	268
3. Stan wyższej konieczności	283
4. Dozwolone ryzyko	291
5. Dozwolona krytyka	294
6. Działanie w ostatecznej potrzebie	298
7. Samopomoc legalna	300
8. Działanie w ramach szczególnych uprawnień i obowiązków	301
9. Zgoda pokrzywdzonego	304
10. Karcenie małoletnich	306
11. Dozwolone ryzyko sportowe	309
12. Czynności lecznicze	311
13. Przerywanie ciąży	314
14. Kwestia zwyczaju	316
Literatura	318

Rozdział czwarty

Wina. Okoliczności wyłączające winę	324
1. Wina	324
1.1. Teorie winy	326
1.1.1. Teorie psychologiczne	327

1.1.2. Teorie normatywne	328
2. Okoliczności wyłączające lub zmniejszające winę	330
2.1. Nieletność	330
2.2. Niepoczytalność	331
2.3. Błąd	339
2.3.1. Błąd co do faktu – art. 28 k.k.	340
2.3.2. Błąd co do okoliczności wyłączającej bezprawność lub winę – art. 29 k.k.	348
2.3.3. Błąd co do prawa – art. 30 k.k.	350
2.4. Stan wyższej konieczności – art. 26 § 2 k.k.	351
2.5. Rozkaz – art. 318 k.k.	353
Literatura	357

Rozdział piąty

Formy popełnienia czynu zabronionego	360
1. Formy stadialne	361
1.1. Dokonanie	362
1.2. Usiłowanie	363
1.2.1. Pojęcie usiłowania	364
1.2.2. Usiłowanie nieudolne	367
1.2.3. Karalność usiłowania	372
1.3. Przygotowanie	374
2. Formy zjawiskowe	379
2.1. Uwagi wstępne	379
2.2. Sprawstwo	385
2.3. Podżeganie	397
2.4. Pomocnictwo	399
2.5. Szczególne kwestie związane z odpowiedzialnością karną za współdziałanie przestępne	403
2.5.1. Odpowiedzialność podżegacza i pomocnika w wypadkach, kiedy nie doszło do dokonania czynu zabronionego	403
2.5.2. Krzyżowanie się form stadialnych i zjawiskowych	404
2.5.3. Czynny żal	405
2.5.4. Odpowiedzialność prowokatora	406
Literatura	408

Rozdział szósty

Zbieg przepisów ustawy i przestępstw	412
1. Jedność i wielość czynów	412
2. Zbieg przepisów ustawy	419
2.1. Pozorny zbieg przepisów ustawy	420
2.2. Rzeczywisty niewłaściwy zbieg przepisów ustawy	420
2.3. Rzeczywisty właściwy zbieg przepisów ustawy	422
3. Zbieg przestępstw	424
3.1. Rzeczywisty zbieg przestępstw	425
3.2. Pozorny zbieg przestępstw	431
Literatura	434

Część IV

Nauka o karze i innych środkach reakcji na przestępstwo

Rozdział pierwszy

Kary	439
1. Pojęcie kary, jej cele i funkcje	439
2. Katalog kar	447
2.1. Kara pozbawienia wolności	452
2.2. Kara ograniczenia wolności	458
2.3. Kara grzywny	466
Literatura	473

Rozdział drugi

Środki karne oraz przepadek i środki kompensacyjne	477
1. Uwagi ogólne	477
2. Pozbawienie praw publicznych	480
3. Zakaz zajmowania określonego stanowiska, wykonywania określonego zawodu lub prowadzenia określonej działalności	483
4. Zakaz przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, kontaktowania się z określonymi osobami, zbliżania się do określonych osób lub opuszczenia określonego miejsca pobytu bez zgody sądu	487
5. Zakaz wstępu na imprezę masową	489

6. Zakaz wstępu do ośrodków gier hazardowych i uczestnictwa w grach hazardowych	490
7. Nakaz okresowego opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym	493
8. Zakaz prowadzenia pojazdów	493
9. Świadczenie pieniężne	498
10. Podanie wyroku do publicznej wiadomości	500
11. Uznanie środka za wykonany	501
12. Przepadek	503
12.1. Przepadek przedmiotów	504
12.2. Przepadek korzyści majątkowej	506
12.3. Przepadek przedsiębiorstwa	509
13. Obowiązek naprawienia szkody	511
14. Nawiazka	513
15. Uwagi uzupełniające	516
Literatura	518

Rozdział trzeci

Zasady wymiaru kary	520
1. Dyrektywy wymiaru kary	520
1.1. Zasada swobodnego uznania sędziowskiego	521
1.2. Zasada indywidualizacji wymiaru kary	526
1.3. Zasada oznaczoności kary	528
2. Ustawowe wskazania dla polityki karnej	529
Literatura	531

Rozdział czwarty

Nadzwyczajny wymiar kary	533
1. Uwagi wstępne	533
2. Nadzwyczajne obostrzenie kary	534
3. Nadzwyczajne złagodzenie kary	543
4. Zbieg podstaw do nadzwyczajnego obostrzenia i nadzwyczajnego złagodzenia kary	548
5. Wypadki obligatoryjnego orzekania powyżej dolnej granicy ustawowego zagrożenia	550
Literatura	558

Rozdział piąty

Środki związane z poddaniem sprawcy próbie	559
1. Warunkowe umorzenie postępowania karnego	561
2. Warunkowe zawieszenie wykonania kary	568
3. Warunkowe przedterminowe zwolnienie	583
Literatura	589

Rozdział szósty

Środki zabezpieczające	592
1. Rodzaje środków zabezpieczających	592
2. Czas stosowania środka zabezpieczającego	612
Literatura	614

Rozdział siódmy

Uchylenie karalności i darowanie kary. Zatarcie skazania	616
1. Przedawnienie	616
1.1. Przedawnienie karalności	617
1.2. Przedawnienie wykonania kary	621
1.3. Spoczywanie biegu przedawnienia	623
1.4. Wyłączenie biegu przedawnienia	624
2. Abolicja, amnestia, ułaskawienie	625
3. Zatarcie skazania	629
Literatura	632

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

EKPC	– Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4.11.1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.)
k.c.	– ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2019 r. poz. 1145 ze zm.)
k.k.	– ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2019 r. poz. 1950 ze zm.)
k.k. z 1969 r.	– ustawa z 19.04.1969 r. – Kodeks karny (Dz.U. Nr 13, poz. 94 ze zm.)
k.k. z 1932 r.	– rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11.07.1932 r. – Kodeks karny (Dz.U. Nr 60, poz. 571 ze zm.)
k.k.s.	– ustawa z 10.09.1999 r. – Kodeks karny skarbowy (Dz.U. z 2020 r. poz. 19 ze zm.)
k.k.w.	– ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2020 r. poz. 523 ze zm.)
Konstytucja RP	– Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
k.p.k.	– ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2020 r. poz. 30 ze zm.)
k.p.w.	– ustawa z 24.08.2001 r. – Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia (Dz.U. z 2020 r. poz. 729)
k.r.o.	– ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2019 r. poz. 2086 ze zm.)
k.w.	– ustawa z 20.05.1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz.U. z 2019 r. poz. 821 ze zm.)
MPPOiP	– Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167)

- Statut MTK** – Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego z 17.07.1998 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708 ze zm.)
- StGB** – Strafgesetzbuch (niemiecki kodeks karny)
- u.p.n.** – ustawa z 26.10.1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. z 2018 r. poz. 969)

Inne

- Annales UMCS** – Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska
- Apel.-Lub.** – Apelacja – Sąd Apelacyjny w Lublinie
- BGH** – Bundesgerichtshof (niemiecki Federalny Sąd Najwyższy)
- Biul. SN** – Biuletyn Biura Orzecznictwa Sądu Najwyższego
- CzPKiNP** – Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych
- Dz.U.** – Dziennik Ustaw
- Dz.Urz. UE** – Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
- KSP** – Krakowskie Studia Prawnicze
- KZS** – Krakowskie Zeszyty Sądowe. Orzeczenia Sądu Apelacyjnego w Krakowie w sprawach karnych
- LEX** – System Informacji Prawnej LEX
- LG** – Landgericht (niemiecki sąd krajowy)
- NP** – Nowe Prawo
- NstZ** – Neue Zeitschrift für Strafrecht
- OSA** – Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych
- OSNKW** – Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Karna i Wojskowa
- OSNPG** – Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Biuletyn Prokuratury Generalnej
- OSP** – Orzecznictwo Sądów Polskich
- OTK-A** – Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego; zbiór urzędowy, Seria A
- PiM** – Prawo i Medycyna
- PiP** – Państwo i Prawo
- PiŻ** – Prawo i Życie
- PPK** – Przegląd Prawa Karnego
- Prob. Praw.** – Problemy Praworządności
- Prok. i Pr.** – Prokuratura i Prawo
- Prok. i Pr.-wkł.** – Prokuratura i Prawo – wkładka
- Prz. Sejm.** – Przegląd Sejmowy
- PS** – Przegląd Sądowy

R – OSNKW	– Rocznik – Orzecznictwo Sądu Najwyższego w sprawach kar- nych
RPEiS	– Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny
SN	– Sąd Najwyższy
St. Praw.	– Studia Prawnicze
St. Pr.-Ek.	– Studia Prawno-Ekonomiczne
TK	– Trybunał Konstytucyjny
WPP	– Wojskowy Przegląd Prawniczy
ZNUJ	– Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego

Część I

WIADOMOŚCI WSTĘPNE

Rozdział pierwszy

POJĘCIE I PODZIAŁY PRAWA KARNEGO

Prawo karne stanowi część obowiązującego w państwie systemu prawa. Od innych gałęzi prawa odróżnia je to, że jest ono instrumentem zwalczania przestępczości za pomocą kar i innych środków przewidzianych w jego przepisach.

Według I. Andrejewa „prawo karne jest dziedziną prawa, która określa czyny przestępne i zasady odpowiedzialności za nie oraz kary grożące za ich popełnienie i stosowane wraz z innymi środkami przymusu wobec sprawców takich czynów”¹.

A. Marek wskazuje, że prawo karne jest jedną z gałęzi systemu prawa, która spełnia rolę szczególną, chroniąc państwo, stosunki społeczne i ekonomiczne oraz prawa i wolności człowieka przed najpoważniejszymi zamachami na te dobra (przestępstwami). Wobec sprawców tych przestępstw stosuje się środki przymusu w postaci kar i innych środków, które są przewidziane w przepisach prawa karnego². Prawo karne jest zespołem norm powinnościowych (zakazów i nakazów), których przekroczenie jest zagrożone sankcją karną³. J. Waszczyński podkreśla, że „prawo karne ma charakter nakazujący (imperatywny), albowiem

¹ I. Andrejew, *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1989, s. 23.

² A. Marek, *Prawo karne*, Warszawa 2011, s. 5.

³ A. Marek, *Prawo...*, s. 14.

zawiera zespół reguł, które są bezwzględnie obowiązujące dla osób (podmiotów), do których są adresowane³⁴.

Z kolei K. Buchała podnosi, że normy prawa karnego to normy sankcjonowane (określające reguły zachowania, które mają zapobiegać zachowaniom o dużym ładunku niebezpieczeństwa dla stosunków społecznych), normy sankcjonujące (skierowane do właściwych organów państwa, oznaczające powinność ukarania) i normy uprawniające (skierowane także do właściwych organów, dające możliwość wyboru sankcji zastosowanej do sprawcy przekroczenia normy sankcjonowanej). Według tego autora istotą prawa karnego, która odróżnia tę gałąź od innych, jest właśnie dokładne określenie czynów sprzecznych z normami sankcjonowanymi, które jest merytorycznie powiązane z zakazem ich popełnienia pod groźbą przymusu związanego z sankcją⁵. Kolejną cechą odróżniającą prawo karne od innych gałęzi jest także – zdaniem K. Buchały – charakter sankcji grożących za naruszenie norm sankcjonowanych, które mają charakter osobisty i są najbardziej dolegliwe, bo dotyczą najwartościowszych dóbr jednostki (zdrowie, wolność, mienie, a nawet życie)⁶.

Reasumując, można stwierdzić, że prawo karne to taka dziedzina prawa, która zawiera normy określające:

- 1) jakie czyny są zabronione pod groźbą kary jako przestępstwa,
- 2) jakie są zasady odpowiedzialności karnej za ich popełnienie,
- 3) jakie kary i inne środki mogą być wymierzane wobec sprawców czynów zabronionych.

Kara jest tradycyjną, ale nie jedyną formą reakcji na popełnienie przestępstwa. Prawo karne przewiduje także inne konsekwencje prawne popełnionego czynu zabronionego. Obok kar, których katalog wymienienia art. 32 ustawy z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2019 r. poz. 1950 ze zm.), tj. grzywny, kary ograniczenia wolności, kary pozbawienia wolności, kary 25 lat pozbawienia wolności i kary dożywotniego

⁴ J. Waszczyński [w:] *Prawo karne w zarysie. Nauka o ustawie karnej i o przestępstwie*, red. J. Waszczyński, Łódź 1979, s. 5.

⁵ K. Buchała, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989, s. 20–21.

⁶ K. Buchała, *Prawo...*, s. 21.

pozbawienia wolności, możliwe jest orzekanie wobec sprawców przestępstw **tw. środków karnych** (art. 39 k.k.), **przepadku i środków kompensacyjnych** (rozdział Va k.k.). Wymierzone są one zasadniczo obok kary, jako jej uzupełnienie, ale także zamiast kary (por. art. 59 k.k.). Ponadto wobec sprawców czynów zabronionych, w szczególności tych, którym nie można przypisać winy z powodu ich niepoczytalności, mogą być stosowane **środki zabezpieczające**, których celem jest właśnie zabezpieczenie dóbr chronionych prawem przed możliwością ponownego ich zaatakowania przez sprawcę (przez umieszczenie go w zamkniętym zakładzie psychiatrycznym, pozbawienie uprawnień do wykonywania określonego zawodu bądź prowadzenia określonej działalności itd.)⁷. Istnieją również środki przewidziane dla nieletnich sprawców czynów zabronionych. Zasadniczo nieletni nie ponoszą odpowiedzialności karnej, ponieważ nie są podmiotami zdolnymi do ponoszenia winy – z tego względu nie jest możliwe wymierzenie im kary. Jednakże w przepisach ustawy z 26.10.1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. z 2018 r. poz. 969) przewidziane są szczególne środki: **wychowawcze, poprawcze, lecznicze**, które mogą być stosowane wobec nieletnich, także sprawców czynów zabronionych.

Przepisy Kodeksu karnego dają też możliwość stosowania tzw. **środków probacyjnych**, tj. związanych z **poddaniem sprawcy próbie** (warunkowe umorzenie postępowania, warunkowe zawieszenie wykonania kary, warunkowe przedterminowe zwolnienie), które stanowią swoiste następstwo popełnienia przez sprawcę czynu przestępczego.

Reasumując, należy jeszcze raz podkreślić, że kara nie jest jedyną reakcją na popełnienie przestępstwa. Tak więc definicja prawa karnego musi uwzględniać także „inne środki”, które na gruncie tej gałęzi prawa mogą być orzekane/stosowane wobec sprawców czynów zabronionych.

Prawo karne charakteryzuje się pewnymi specyficznymi cechami, do których zalicza się uniwersalizm i subsydiarność⁸. **Uniwersalizm** prawa karnego oznacza, że nie reguluje ono jednej, ściśle określonej sfery stosunków

⁷ K. Buchała, A. Zoll, *Polskie prawo karne*, Warszawa 1995, s. 8.

⁸ A. Marek, *Prawo...*, s. 13–14.

społecznych, nie pełni też funkcji organizatorskiej. Prawo karne ingeruje natomiast w inne dziedziny prawa w wypadku najpoważniejszych naruszeń stosunków społecznych regulowanych przez te inne dziedziny. Prawo karne materialne jest niekiedy nazywane właśnie prawem granic⁹ – nie reguluje określonego wycinka życia społecznego, ale ingeruje w różne jego sfery, stawiając swoim adresatom nieprzekraczalne granice. Dzieje się to poprzez formułowanie zakazów, nakazów i ustanawianie sankcji karnych za ich przekroczenie. **Subsydiarność** prawa karnego polega więc na tym, że operując najbardziej dotkliwymi instrumentami (kara kryminalna), prawo karne powinno działać wówczas, gdy środki, jakimi dysponują inne dziedziny prawa, okazują się niewystarczające czy nieskuteczne w zwalczaniu pewnych najbardziej negatywnych zjawisk społecznych¹⁰. Nadto wskazuje się na **imperatywny i wartościujący** charakter jako cechy prawa karnego. Prawo karne bowiem, jako zespół norm powinnościowych (nakazów i zakazów), wymaga w sposób imperatywny przestrzegania wzorców postępowania, które są zawarte w tych normach. Jednocześnie też, stanowiąc określone zakazy i nakazy, normy prawa karnego wskazują na chronione wartości społeczne (dobra prawne) i zakres ich ochrony. Wartościowanie dóbr prawnych wynika z rozmiaru potępienia (dezaprobaty) dla sprawców naruszenia norm prawnokarnych, czemu daje się wyraz w rozmiarze grożących sankcji¹¹.

Prawo karne w znaczeniu szerokim (*sensu largo*) obejmuje:

- **prawo karne materialne** (prawo karne *sensu stricto*) – zgodnie ze wskazaną wyżej definicją – dziedzinę prawa określającą czyny zabronione, zasady odpowiedzialności za ich popełnienie, kary i inne środki stosowane wobec sprawców takich czynów. Podstawowym źródłem prawa karnego materialnego jest Kodeks karny. Oprócz tego do prawa karnego materialnego należą przepisy z tzw. pozakodeksowego prawa karnego, tj. zawarte w ustawach szczególnych, umiejscowione poza Kodeksem karnym. Znaczenie Kodeksu karnego, a zwłaszcza jego części ogólnej, dla pozakodeksowego prawa

⁹ Por. W. Wolter, *Nauka o przestępstwie*, Warszawa 1973, s. 4; W. Wolter, *Funkcja błędu w prawie karnym*, Warszawa 1965, s. 172.

¹⁰ A. Marek, *Prawo...*, s. 13–14.

¹¹ A. Marek [w:] *System Prawa Karnego*, t. 1, *Zagadnienia ogólne*, red. A. Marek, Warszawa 2010, s. 8.

karnego określa art. 116 k.k., zgodnie z którym przepisy części ogólnej tego kodeksu stosuje się do innych ustaw przewidujących odpowiedzialność karną, chyba że ustawy te wyraźnie wyłączają ich zastosowanie. Przepis ten wprowadza zatem zasadę stosowania przepisów części ogólnej Kodeksu karnego do przepisów określających podstawy odpowiedzialności karnej umieszczonych w ustawach pozakodeksowych, której uchylenie może nastąpić jedynie przez wyraźne i jednoznaczne postanowienie przepisu pozakodeksowego, wyłączające w całości lub części zastosowanie przepisów części ogólnej Kodeksu karnego¹²;

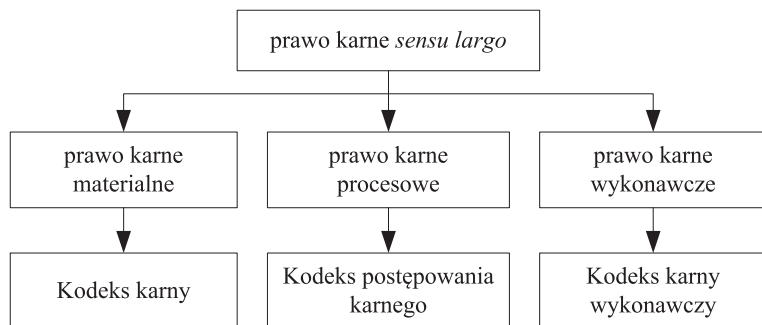
- **prawo karne procesowe (formalne)** – zespół przepisów regulujących postępowanie karne, określających m.in. etapy postępowania karnego, prawa i obowiązki uczestników tego postępowania, rodzaje rozstrzygnięć, jakie zapadają w postępowaniu karnym, i środki ich kontroli. Normy prawa karnego procesowego zabezpieczają realizację norm prawa karnego materialnego. Regulują bowiem działalność organów państwa prowadzoną w celu ustalenia, czy w konkretnym przypadku zostało popełnione przestępstwo, kto ponosi za nie odpowiedzialność, jaka forma reakcji prawno-karnej powinna zostać zastosowana oraz jakie są prawa i obowiązki podmiotów uczestniczących w tej działalności¹³. Podstawowym źródłem prawa karnego procesowego jest ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2020 r. poz. 30 ze zm.);
- **prawo karne wykonawcze** – zespół przepisów regulujących sposób i zasady wykonywania kar i innych środków orzekanych oraz stosowanych w postępowaniu karnym. Częścią prawa karnego wykonawczego jest tzw. prawo penitencjarne, czyli odnoszące się do wykonywania kary pozbawienia wolności (a także aresztu, aresztu wojskowego, kar porządkowych skutkujących pozbawieniem wolności) i tymczasowego aresztowania. Normy prawa karnego wykonawczego zawarte są przede wszystkim w przepisach ustawy z 6.06.1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 2020 r. poz. 523 ze zm.).

¹² J. Giezek, P. Kardas, *Przepisy karne kodeksu spółek handlowych. Komentarz*, Kraków 2003, s. 32.

¹³ I. Andrejew, *Polskie...*, s. 25.

Zależność między prawem karnym materialnym, procesowym i wykonawczym jest oczywista. Ukaranie sprawcy przestępstwa i wymierzenie mu kary nie byłoby prawnie możliwe bez prawa karnego procesowego; z kolei bez prawa karnego wykonawczego nie można byłoby wykonać orzeczonych kar, środków karnych czy środków zabezpieczających¹⁴. Warto też zaznaczyć, że granica między wskazanymi dziedzinami nie jest ostra, ponieważ istnieją instytucje o charakterze mieszanym, uregulowane w przepisach np. Kodeksu karnego i Kodeksu postępowania karnego (np. warunkowe umorzenie postępowania), Kodeksu karnego i Kodeksu karnego wykonawczego (np. warunkowe przedterminowe zwolnienie).

Rysunek 1. Podział prawa karnego

Źródło: opracowanie własne.

Prawo karne materialne można podzielić na **prawo karne powszechne** i **prawo karne szczególne**. Normy prawa karnego powszechnego skierowane są, co do zasady, do ogółu obywateli, natomiast normy prawa karnego szczególnego skierowane są do pewnej określonej grupy adresatów z racji pełnionej przez nich funkcji czy sytuacji, w jakiej się znajdują, bądź też odnoszą się do jakiegoś wyspecjalizowanego odcinka rzeczywistości społecznej.

¹⁴ A. Marek [w:] *System...*, t. 1, s. 23.

1. **Prawo karne powszechne** odnosi się do wszystkich dziedzin życia społecznego, a także zasadniczo wszystkich osób, z wyjątkiem sfer zastrzeżonych dla szczególnych działów prawa karnego.

2. **Prawo karne szczególne** (działy szczególne prawa karnego/wyspecjalizowane dziedziny prawa karnego) obejmuje:

- **prawo karne wojskowe** – zawiera ono przepisy, które ze względu na właściwość przedmiotu regulacji, tj. charakter dóbr chronionych prawem i cechy podmiotu odpowiedzialności karnej, należało wyodrębnić z powszechnego prawa karnego¹⁵. Źródłem prawa karnego wojskowego jest **część wojskowa Kodeksu karnego**. Normy prawa karnego wojskowego adresowane są do ograniczonego kręgu podmiotów wyodrębnionych ze względu na ciążące na nich powinności i pełnioną służbę; skierowane są zatem nie do ogółu adresatów, lecz tylko – co do zasady – do żołnierzy¹⁶. Do 1969 r. źródłem tego prawa karnego szczególnego były odrębne kodeksy karne (rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 22.03.1928 r. w sprawie kodeksu karnego wojskowego, Dz.U. Nr 36, poz. 328 ze zm., i rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 21.10.1932 r. – Kodeks karny wojskowy, Dz.U. Nr 91, poz. 765 ze zm.; dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 23.09.1944 r. – Kodeks karny Wojska Polskiego, Dz.U. z 1957 r. Nr 22, poz. 107), natomiast w Kodeksie karnym z 1969 r. materialne prawo karne wojskowe zostało włączone do tekstu tego kodeksu jako jego część wojskowa. Taką też konstrukcję przyjęto w Kodeksie karnym z 1997 r. Rozdział XXXVIII tego kodeksu stanowi niejako „część ogólną” prawa karnego wojskowego, zawiera bowiem przepisy ogólne znajdujące zastosowanie do żołnierzy, ale też do innych osób w pewnej kategorii spraw (art. 317 § 2 i 3 k.k.), stanowiąc uzupełnienie podstawowych zasad odpowiedzialności karnej. Pozostałe rozdziały części wojskowej Kodeksu karnego (XXXIX–XLIV) zawierają katalog przestępstw wojskowych, czyli czynów zabronionych, jakie mogą być popełniane przez żołnierzy

¹⁵ Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego [w:] *Nowe kodeksy karne z 1997 r. z uzasadnieniami*, Warszawa 1997, s. 213.

¹⁶ K. Buchała, *Prawo...*, s. 27.

w związku z pełnioną służbą wojskową, godzących w gotowość bojową i dyscyplinę sił zbrojnych. Odpowiedzialność karna żołnierzy opiera się na tych samych zasadach, co odpowiedzialność osób cywilnych, jednak z pewnymi odrębnościami. Stosowanie przepisów części ogólnej i szczególnej Kodeksu karnego do żołnierzy, jeśli tylko część wojskowa danej kwestii nie normuje inaczej, jest wyrazem integracji merytorycznej prawa karnego powszechnego z prawem karnym wojskowym¹⁷;

- **prawo karne skarbowe** – obejmuje problematykę odpowiedzialności za przestępstwa i wykroczenia skarbowe, a więc czyny godzące w interesy finansowe Skarbu Państwa i jednostek samorządu terytorialnego. Prawo karne skarbowe pełni ewidentnie subsydiarną rolę w stosunku do prawa finansowego, zabezpiecza bowiem przestrzeganie nakazów i zakazów określonych w prawie podatkowym, celnym, dewizowym itd. Źródłem prawa karnego skarbowego jest ustawa z 10.09.1999 r. – Kodeks karny skarbowy (Dz.U. z 2020 r. poz. 19 ze zm.). Zawiera on katalog przestępstw i wykroczeń przeciwko obowiązkom podatkowym i rozliczeniom z tytułu dotacji lub subwencji, przeciwko obowiązkom celnym oraz zasadom obrotu z zagranicą towarami i usługami, przeciwko obrotowi dewizowemu oraz przeciwko organizacji gier i zakładów wzajemnych, a także reguluje zasady odpowiedzialności, system kar i innych środków stosowanych wobec sprawców przestępstw skarbowych i wykroczeń skarbowych. W Kodeksie karnym skarbowym zawarte są również przepisy regulujące postępowanie w sprawach o przestępstwa skarbowe i wykroczenia skarbowe (przepisy procesowe), a także postępowanie wykonawcze w sprawach o przestępstwa skarbowe i wykroczenia skarbowe (przepisy wykonawcze);
- z prawem karnym ściśle związane jest **prawo nieletnich** w zakresie, w jakim dotyczy problematyki odpowiedzialności i postępowania wobec nieletnich sprawców czynów zabronionych. Polskie prawo karne przewiduje, że odpowiedzialność karną ponosi ten, kto popełnia czyn zabroniony po ukończeniu 17 lat, jednakże wyjątkowo możliwe jest pociągnięcie do odpowiedzialności karnej nieletniego, który po ukończeniu lat 15 dopuścił się przewidzianych w art. 10

¹⁷ S.M. Przyjemski, *Prawo karne wojskowe*, Gdańsk 1999, s. 73.

§ 2 k.k. czynów zabronionych. Normy obejmujące zasady postępowania z nieletnimi zawarte są w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich, która reguluje także kwestie procesowe i wykonawcze;

- **prawo wykroczeń** jest dziedziną prawa bliską prawu karnemu, a przez niektórych zaliczaną do prawa karnego w szerokim znaczeniu¹⁸. Prawo wykroczeń reguluje bowiem zasady odpowiedzialności za czyny zabronione stanowiące wykroczenia, zawiera katalog tych czynów, kary i inne środki oddziaływania stosowane wobec sprawców wykroczeń. Źródłem materialnego prawa wykroczeń jest przede wszystkim ustawa z 20.05.1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz.U. z 2019 r. poz. 821 ze zm.), natomiast formalnego prawa wykroczeń – ustawa z 24.08.2001 r. – Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia (Dz.U. z 2020 r. poz. 729).

Literatura

- Andrejew I., *Podstawowe pojęcia nauki o przestępstwie*, Warszawa 1988
- Andrejew I., *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1989
- Bojarski T., *Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2012
- Borucka-Arctowa M., *O społecznym działaniu prawa*, Warszawa 1967
- Buchała K., *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989
- Buchała K., Zoll A., *Polskie prawo karne*, Warszawa 1995
- Gardocki L., *Zagadnienia teorii kryminalizacji*, Warszawa 1990
- Giezek J., Kardas P., *Przepisy karne kodeksu spółek handlowych. Komentarz*, Kraków 2003
- Marek A., *Prawo karne*, Warszawa 2011
- Prawo karne w zarysie. Nauka o ustawie karnej i o przestępstwie*, red. J. Waszczyński, Łódź 1979
- Przyjemski S.M., *Prawo karne wojskowe*, Gdańsk 1999
- System Prawa Karnego*, t. 1, *Zagadnienia ogólne*, red. A. Marek, Warszawa 2010
- Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego [w:] Nowe kodeksy karne z 1997 r. z uzasadnieniami*, Warszawa 1997
- Waltoś S., *Współzależność prawa karnego materialnego i procesowego*, ZNUJ 1975, z. 74
- Wolter W., *Funkcja błędu w prawie karnym*, Warszawa 1965
- Wolter W., *Nauka o przestępstwie*, Warszawa 1973

¹⁸ Por. T. Bojarski, *Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2012, s. 35.

Rozdział drugi

FUNKCJE PRAWA KARNEGO

Przez pojęcie **funkcji prawa karnego** rozumieć należy rzeczywiste działanie systemu norm prawnokarnych realizujących założone cele¹. Zasadniczymi funkcjami prawa karnego są:

- funkcja ochronna,
- funkcja sprawiedliwościowa (odwetowa),
- funkcja prewencyjno-wychowawcza,
- funkcja gwarancyjna,
- funkcja afirmacyjno-motywacyjna,
- funkcja profilaktyczno-zabezpieczająca,
- funkcja kompensacyjna.

Podstawową funkcją prawa karnego jest **funkcja ochronna**. Polega ona na tym, że prawo karne, ustanawiając zakazy określonych zachowań naruszających czy zagrażających pewnym wartościom społecznym, udziela tym wartościom ochrony prawnej. Funkcja ta realizuje się poprzez ochronę stosunków społecznych i pewnego przyjętego w państwie systemu wartości przed zamachami na nie. Katalog dóbr chronionych przez prawo karne jest bardzo szeroki i obejmuje np. życie i zdrowie, wolność, mienie, porządek publiczny, obrót gospodarczy, środowisko itd. Wartości społeczne chronione przez przepisy prawa karnego nazywamy dobrami prawnymi. Na katalog dóbr chronionych przez przepisy Kodeksu karnego oraz ich hierarchię wskazuje systematyka części szczególnej tego kodeksu, tj. pogrupowanie przestępstw

¹ K. Buchała, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989, s. 21.

w poszczególne rozdziały, zasadniczo według kryterium tego samego lub zbliżonego dobra prawnego. O tym, jakie dobra prawne podlegają ochronie przez przepisy poszczególnych rozdziałów, świadczą ich tytuły, np. „Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu” (rozdział XIX), „Przestępstwa przeciwko mieniu” (rozdział XXXV) itd.

Funkcja sprawiedliwościowa (odwetowa) jest najstarszą funkcją prawa karnego, zgodnie z którą stosowanie kar i innych środków jest swoistym „odwetem” brany na sprawcy przez społeczeństwo, jako konsekwencja naruszenia przez niego norm prawa karnego. Istota tej funkcji opiera się więc na idei odpłaty i tym samym na potrzebie zadośćuczynienia społecznemu poczuciu sprawiedliwości, a karanie sprawców ma służyć utrwaleniu i zaspokojeniu tego poczucia. Funkcja ta jest zatem zwrócona ku przeszłości, czerpie bowiem swój sens z samego faktu popełnienia przestępstwa². Współcześnie panuje przekonanie, że kara nie może sprowadzać się tylko do „czystej” odpłaty, represji, opierać się tylko na wyrządzeniu sprawcy dolegliwości, ale ma także oddziaływać na sprawcę przestępstwa w kierunku jego poprawy i wychowania. Stąd też bierze się kolejna funkcja prawa karnego, tj. **funkcja prewencyjno-wychowawcza**. Prawo karne ma poprzez swoje instrumenty wykształcać odpowiednie postawy polegające na przestrzeganiu prawa. Środki, którymi dysponuje prawo karne (kara, środki karne itd.), mają zapewniać oddziaływanie zapobiegawczo-wychowawcze na sprawcę przestępstwa (**prewencja indywidualna**) i na ogół społeczeństwa w kierunku przestrzegania prawa (**prewencja generalna**). W zakresie prewencji ogólnej wyróżnia się także jej pozytywną i negatywną odmianę. Prewencja **negatywna** opiera się na odstrasżających celach kary, natomiast **pozytywna** wskazuje na potrzebę przekonywania społeczeństwa o nieuchronności kary, sprawiedliwej reakcji sądów oraz na umacnianiu postaw poszanowania prawa³. Analiza treści art. 53 k.k. pozwala na stwierdzenie, że obecny Kodeks karny odrzuca generalną prewencję negatywną, natomiast eksponuje prewencję pozytywną⁴

² K. Buchała, *Prawo...*, s. 24.

³ Z. Sienkiewicz [w:] O. Górniok [et al.], *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1, Art. 1–116, Gdańsk 2005, s. 522.

⁴ Z. Sienkiewicz [w:] O. Górniok [et al.], *Kodeks...*, t. 1, s. 522.

– sąd, wymierzając karę, ma bowiem uwzględniać potrzeby w zakresie kształtowania świadomości prawnej społeczeństwa. Omawiana funkcja wiąże się zatem z założeniem o innych niż represja celach kary. Oddziaływanie na sprawcę i społeczeństwo w kierunku wychowywania i zapobiegania popełnianiu przestępstw realizowane jest zarówno na płaszczyźnie samego zagrożenia karą w ustawie, jak i na płaszczyźnie jej orzekania i wykonywania. Innymi słowy, uświadomienie społeczeństwu i sprawcy, że za pewne kategorie ludzkich zachowań grozi kara, że ta kara jest orzekana i wykonywana, działa powściągająco i kształtuje społecznie pożądane postawy. W przeciwieństwie do odwetowej, ta funkcja zwrócona jest więc ku przyszłości. Oddziaływanie prewencyjne ma bowiem na celu poprawę osobowości sprawcy, przystosowanie go do życia w społeczeństwie bez naruszania dóbr prawnie chronionych, eliminację zachowań szkodliwych społecznie, a także ukształtowanie świadomości członków społeczeństwa w zakresie motywacji przestrzegania prawa⁵.

Bardzo ważną funkcją prawa karnego jest **funkcja gwarancyjna**. Odzwierciedla się w postulatach, aby czyny zabronione były w sposób jasny określone w ustawie, aby sądy orzekały tylko takie kary, które są przewidziane w ustawie, aby odpowiedzialność karną ponosiło się tylko za taki czyn, który był zabroniony przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia (zasady: *nullum crimen sine lege*, *nulla poena sine lege*, *lex retro non agit*). Omawiana funkcja wiąże się więc z wyznaczeniem relacji między państwem, władzą państwową a jednostką. Prawa i wolności jednostki mogą być ograniczane w demokratycznym państwie tylko na mocy wyraźnego sformułowania w ustawie. Powyższe uwagi dotyczą przede wszystkim określania czynów zabronionych pod groźbą kary, która stanowi najbardziej dotkliwe wkroczenie w prawa jednostki⁶.

Istotą **funkcji afirmacyjno-motywacyjnej** jest to, że prawo karne, zawierając zakazy i nakazy określonego postępowania (wynikające z norm powinnościowych), określa standardy zachowań społecznych,

⁵ K. Buchała, A. Zoll, *Polskie prawo karne*, Warszawa 1995, s. 12.

⁶ K. Buchała, A. Zoll, *Polskie...*, s. 13–14.

a jednocześnie zmierza do kształtowania motywacji do przestrzegania prawa⁷. Z jednej bowiem strony prawo karne wskazuje, jakie dobra i w jakim zakresie podlegają ochronie, i jakie są w związku z tym obowiązujące standardy postępowania w społeczeństwie wobec tych dóbr, z drugiej strony w przypadku naruszenia owych standardów (sprzecznego z prawem postępowania) konieczne jest stosowanie sankcji, które mają wzmacniać motywację do przestrzegania prawa (korygować wadliwie przyswojone wzorce zachowań społecznych)⁸.

Funkcja profilaktyczno-zabezpieczająca prawa karnego sprowadza się do ochrony stosunków społecznych poprzez eliminowanie z życia społecznego sprawców czynów zabronionych. Realizowana jest przez kary izolacyjne (pozbawienie wolności) oraz środki zabezpieczające (typu leczniczego lub administracyjnego), które sprowadzają się do izolacji sprawców niebezpiecznych czy też pozbawiania ich możliwości pełnienia pewnych funkcji, wykonywania określonych zawodów itp. (zakazy orzekane tytułem środka zabezpieczającego – por. art. 99 k.k.)⁹.

Funkcja kompensacyjna (restytucyjna) polega na założeniu, że prawo karne powinno także sprzyjać naprawieniu szkody wyrządzonej pokrzywdzonemu przestępstwem. I choć nie jest to zasadnicza funkcja prawa karnego, to jednak przepisy Kodeksu karnego zawierają instrumenty pozwalające na uwzględnienie także interesów pokrzywdzonego przestępstwem poprzez możliwość orzeczenia obowiązku naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za doznaną krzywdę albo nawiązki (środki kompensacyjne).

⁷ A. Marek [w:] *System Prawa Karnego*, red. A. Marek, t. 1, *Zagadnienia ogólne*, red. A. Marek, Warszawa 2010, s. 14–15.

⁸ A. Marek [w:] *System...*, t. 1, s. 14–15.

⁹ K. Buchała, *Prawo...*, s. 24–25.

Literatura

- Andrejew I., *Podstawowe pojęcia nauki o przestępstwie*, Warszawa 1988
- Borucka-Arctowa M., *O społecznym działaniu prawa*, Warszawa 1967
- Buchała K., *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989
- Buchała K., Zoll A., *Polskie prawo karne*, Warszawa 1995
- Gardocki L., *Zagadnienia teorii kryminalizacji*, Warszawa 1990
- Górniok O. [et al.], *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1, Art. 1–116, Gdańsk 2005
- Kutrzeba S., *Dawne polskie prawo sądowe w zarysie*, Kraków 1921
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 1993
- System Prawa Karnego*, red. A. Marek, t. 1, *Zagadnienia ogólne*, red. A. Marek, Warszawa 2010
- Wąsek W., *Prawo karne – minimum moralności*, Annales UMCS. Sectio G 1984, vol. 31
- Wolter W., *Nauka o przestępstwie*, Warszawa 1973

Rozdział trzeci

ZASADY PRAWA KARNEGO

Polskie prawo karne rządzi się kilkoma zasadami. Możemy wśród nich wyróżnić zasady dotyczące prawa karnego *sensu largissimo* oraz zasady dotyczące każdego z rodzajów prawa karnego – materialnego, procesowego i wykonawczego. Do zasad prawa karnego materialnego należą:

- 1) zasada odpowiedzialności za czyn,
- 2) zasada winy,
- 3) zasada humanitaryzmu,
- 4) zasada odpowiedzialności indywidualnej i osobistej,
- 5) zasada praworządności,
- 6) zasada społecznej szkodliwości.

1. Zasada odpowiedzialności za czyn

Kodeks karny w art. 1 § 1 stanowi, że sprawcą przestępstwa jest tylko ten, kto popełnia czyn (zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia). Oznacza to, że odpowiedzialność karna stanowi konsekwencję popełnienia przez sprawcę czynu. Sprawca podlega karze nie dlatego, że posiada cechy, które czynią go potencjalnie niebezpiecznym dla społeczeństwa (gdy prawo karne przyjmuje taką podstawę odpowiedzialności karnej, nazywa się je **prawem karnym sprawcy**), ale ponieważ popełnił czyn¹. Wyjaśnienia wymagają trzy pojęcia: czyn, czyn zabroniony i przestępstwo.

¹ A. Wąsek [w:] O. Górniok [et al.], *Kodeks karny, Komentarz*, t. 1, Art. 1–116, Gdańsk 2005, s. 22.

Czyn – jest to zachowanie człowieka (w postaci działania lub zaniechania) postrzegalne zewnętrznie, świadome, pozostające pod kontrolą jego woli, celowe, mające znaczenie społeczne². Nie każde zachowanie zatem jest przez prawo karne traktowane jako czyn. Nie będzie nim np. zachowanie podjęte pod wpływem *vis absoluta* (czyli siły nie do odparcia, której nie można się oprzeć), podczas snu, a także odruch warunkowy³. Nie każdy czyn musi się wiązać z naruszeniem przepisów prawa, np. otwieranie drzwi do własnego mieszkania.

Czyn zabroniony – jest to czyn, którego popełnienia zabrania ustawa karna pod groźbą kary. Stanowi zatem podzbiór w ramach pojęcia „czyn”. Każdy czyn zabroniony jest czynem, ale nie każdy czyn jest czynem zabronionym. Ustawodawca, zabraniając popełniania danego czynu zabronionego, musi dokładnie określić jego znamiona. Popełnienie czynu zabronionego może się wiązać z ujemnymi następstwami w postaci np. orzeczenia środka zabezpieczającego (art. 93c k.k.) wobec osoby niepoczytalnej, wychowawczego lub poprawczego wobec nieletniego, z poniesieniem kary za wykroczenie.

Przestępstwo – jest to czyn zabroniony, który charakteryzuje się jednocześnie trzema cechami: jest bezprawny, zawiniony i społecznie szkodliwy w stopniu wyższym niż znikomy. Stanowi podzbiór pojęcia „czyn zabroniony”. Każde przestępstwo jest czynem zabronionym, ale nie każdy czyn zabroniony jest przestępstwem. Jeżeli czyn sprawcy nie jest bezprawny, nie jest zawiniony albo jego społeczna szkodliwość nie przekroczyła stopnia znikomości, sprawca nie popełnia przestępstwa. Nie może zostać ukarany⁴.

² K. Buchała, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989, s. 189.

³ Por. także W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2010, s. 164–165.

⁴ Na gruncie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich pojawia się ponadto pojęcie „czyn karalny”. Artykuł 1 § 2 pkt 2 tej ustawy wyjaśnia, że przez to pojęcie należy rozumieć czyn zabroniony przez ustawę jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo wskazane w tym przepisie wykroczenie (z art. 50a, 51, 69, 74, 76, 85, 87, 119, 122, 124, 133 lub 143 k.w.).

Polskie prawo karne nie przewiduje karania za same zamierzenia, samą myśl (*cogitationis poenam nemo patitur*). Sam zamiar sprawcy, nawet uzewnętrzniony (np. w pamiętniku czy liście), nie stanowi podstawy do pociągnięcia sprawcy do odpowiedzialności karnej. Jest to możliwe dopiero wtedy, gdy ów zamiar przybierze którąś z postaci stadialnych – karalnego przygotowania lub usiłowania. Ukaranie sprawcy za głoszenie pewnych idei czy poglądów jest możliwe tylko wówczas, gdy ustawodawca wyraźnie przewiduje taki typ przestępstwa. Czyni to np. w art. 256 k.k. (publiczne propagowanie faszyzmu lub totalitarnego ustroju państwa).

Na gruncie Kodeksu karnego nie ma możliwości ukarania sprawcy za zachowanie społecznie szkodliwe, które nie stanowi przestępstwa. Jedynie w postępowaniu w sprawach nieletnich podstawą do orzeczenia środków wychowawczych wobec nieletniego, który nie ukończył lat 18, jest jego demoralizacja (art. 2 u.p.n.). Stosowanie tych środków nie jest jednak tożsame z wymierzeniem sprawcy kary kryminalnej.

Rysunek 2. Relacje między czynem, czynem zabronionym a przestępstwem

Źródło: opracowanie własne.

W niektórych instytucjach polskiego prawa karnego znajdujemy elementy **prawa karnego sprawcy**. Pewne właściwości sprawcy, np. jego sposób życia przed popełnieniem przestępstwa, „niepoprawność”

przejawiająca się w powracaniu do przestępstwa, uczynienie sobie z popełniania przestępstw sposobu na życie, mają wpływ na zakres odpowiedzialności karnej sprawcy (por. np. art. 60, 64–66 k.k.)⁵. Jednakże właściwości te bierzemy pod uwagę dopiero wtedy, gdy sprawca popełnił przestępstwo.

2. Zasada winy

Zasada winy oznacza, że nie ma odpowiedzialności karnej bez winy – *nullum crimen sine culpa*⁶. Przyjęcie winy jako podstawy odpowiedzialności karnej powoduje subiektywizację tej ostatniej. Zasada ta nie jest zasadą konstytucyjną, tylko zasadą kodeksową. Ustawodawca w Kodeksie karnym z 1997 r. przyjął tzw. **normatywną teorię winy**. Według niej przez winę rozumiemy stawiany sprawcy zarzut, że postąpił niezgodnie z normą prawa. Wina pełni dwie funkcje w prawie karnym: legitymacyjną i limitującą.

Legitymacyjna funkcja winy – art. 1 § 3 k.k. stanowi, że przestępstwem nie jest czyn, którego sprawcy nie można przypisać winy w czasie jego popełnienia. Wina stanowi podstawę odpowiedzialności karnej⁷.

Nie każdemu sprawcy można jednak winę przypisać. Musi on osiągnąć odpowiedni poziom rozwoju (intelektualnego, społecznego i moralnego), w czasie czynu znajdować się w stanie umożliwiającym przypisanie mu winy, musi popełnić czyn w normalnej sytuacji motywacyjnej, a jego czyn musi charakteryzować się umyślnością lub nieumyślnością⁸. Sprawca, któremu nie można przypisać winy w czasie popełnienia czynu, nie popełnia przestępstwa, lecz czyn zabroniony. Nie można wymierzyć mu kary, można natomiast orzec wobec niego pewne środki: zabezpieczające (z art. 93c pkt 1 k.k.), wychowawcze, lecznicze lub

⁵ H.J. Hirsch, *Czy zasada czynu jako podstawowa zasada prawa karnego jest wystarczająco przestrzegana?*, RPEiS 2006/1, s. 15–17.

⁶ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie...*, s. 323–326.

⁷ A. Zoll [w:] *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1, red. A. Zoll, Warszawa 2007, s. 31.

⁸ A. Wąsek [w:] O. Górniok [et al.], *Kodeks...*, t. 1, s. 32–33.

poprawcze (na podstawie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich). Okoliczności, które wyłączają możliwość przypisania sprawcy winy, to:

- nieletniość – art. 10 § 1 k.k.,
- błąd – art. 28–30 k.k.,
- stan wyższej konieczności (gdy dobro poświęcane nie ma wartości oczywiście wyższej niż dobro ratowane) – art. 26 § 2 k.k.,
- niepoczytalność – art. 31 § 1 k.k.,
- rozkaz – art. 318 k.k.

Przy badaniu przesłanek odpowiedzialności karnej sprawcy interesuje nas zawsze wina w czasie popełniania przez sprawcę czynu (**zasada koincydencji**).

Funkcja limitująca winy sprowadza się do tego, że wina wyznacza granice odpowiedzialności karnej. Wynika to przede wszystkim z art. 53 § 1 k.k., który stanowi, że kara swoją dolegliwością nie może przekraczać m.in. stopnia winy⁹.

3. Zasada humanitaryzmu

Prawo karne powinno być ludzkie, tzn. stawiane przez nie wymagania powinny być na miarę możliwości ludzi, a stosowane kary i środki karne nie powinny być okrutne, nie powinny poniżać skazanego ani wyrażać mu zbędnych dolegliwości, nadmiernych w stosunku do celów kary¹⁰. W literaturze podnosi się też, że zasada ta powinna wywierać wpływ na wykładnię przepisów prawa karnego, zwłaszcza niejasnych lub sprzecznych, oraz przepisów dotyczących np. błędu czy okoliczności, od których zależy łagodniejsze potraktowanie sprawcy (np. uznanie, że miał miejsce „wyjątkowy wypadek przy eutanazji”)¹¹.

⁹ A. Zoll [w:] *Kodeks...*, t. 1, red. A. Zoll, s. 65.

¹⁰ A. Wąsek [w:] O. Górniok [et al.], *Kodeks...*, t. 1, s. 50–53.

¹¹ M. Cieślak, *Zasada humanizmu jako naczelną dyrektywę w sferze prawa karnego*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Prawa i Administracji UG” 1985/13, s. 90.

Zasada ta wywodzi się z okresu oświecenia (postulat zniesienia tortur). Współcześnie wynika m.in. z art. 3 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.) i art. 7 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167), których Polska jest stroną. Na podstawie art. 3 Konwencji Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł np., że sprzeczne z Konwencją jest stosowanie kary chłosty. Artykuł 40 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.) stanowi: „Nikt nie może być poddany torturom ani okrutnemu, niehumanicznemu lub poniżającemu traktowaniu i karaniu. Zakazuje się stosowania kar cielesnych”.

Zasada humanitaryzmu zawarta jest w art. 3 k.k., który stanowi, że kary i środki karne w nim przewidziane należy stosować z uwzględnieniem zasad humanitaryzmu, w szczególności z poszanowaniem godności człowieka. Zasada ta znajduje także odbicie w art. 4 k.k.w. W myśl tego przepisu kary, środki karne, zabezpieczające i zapobiegawcze wykonuje się w sposób humanitarny, z poszanowaniem godności ludzkiej skazanego. Zakazuje się stosowania tortur lub niehumanicznego albo poniżającego traktowania i karanie skazanego. Zasada ta zawarta jest także w art. 12 § 1 k.k.s., który stanowi, że kary, środki karne oraz inne środki przewidziane w kodeksie stosuje się z uwzględnieniem zasad humanitaryzmu, w szczególności z poszanowaniem godności człowieka.

4. Zasada odpowiedzialności indywidualnej i osobistej

Zasada odpowiedzialności indywidualnej znajduje odbicie w przepisach części szczególnej, formułujących przestępstwo jako **własny czyn sprawcy**, a także w przepisach o współsprawstwie, podżeganiu, pomocnictwie, w szczególności w art. 20 i 21 k.k. Pierwszy z tych przepisów stanowi, że każdy ze współdziałających w popełnieniu czynu zabronionego odpowiada w granicach swojej umyślności lub nieumyślności niezależnie od odpowiedzialności pozostałych współdziałających, zaś według art. 21 § 1 k.k. okoliczności osobiste, wyłączające lub łagodzące

albo zaostrzające odpowiedzialność karną, uwzględnia się tylko co do osoby, której dotyczą.

Odpowiedzialności karnej podlega tylko sprawca czynu zabronionego i tylko za swój czyn, w granicach własnej umyślności lub nieumyślności. A zatem współdziałający przy popełnianiu przestępstwa nie odpowiada za **eksces** innego współdziałającego. Obowiązywanie zasady indywidualizacji odpowiedzialności karnej powoduje, że pomimo iż sprawcy działali wspólnie i w porozumieniu, zakres odpowiedzialności karnej każdego z nich może być inny. Obaj poniosą odpowiedzialność karną za to, co do czego się umówili, natomiast za czyn zabroniony stanowiący przekroczenie tej „umowy” odpowiedzialność karną poniesie ten sprawca, który go popełnił.

Zasada odpowiedzialności indywidualnej oznacza także indywidualizację kary. Znajduje ona odbicie np. w art. 55 k.k. nakazującym uwzględniać okoliczności wpływające na wymiar kary tylko co do osoby, której dotyczą.

Odnosi się to oczywiście do każdej szeroko rozumianej kary (kary *sensu stricto* i środka karnego), ale najwyraźniej widać to przy orzekaniu kary grzywny.

Przykład

Dwóch sprawców wspólnie i w porozumieniu popełnia przestępstwo kradzieży z włamaniem (art. 279 k.k.) zagrożone karą od 1 roku do 10 lat pozbawienia wolności. Sąd wymierzył im karę np. 1 roku pozbawienia wolności i wykonanie tej kary warunkowo zawiesił na okres 3 lat. Ponieważ przestępstwo to zostało popełnione w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, sąd na podstawie art. 33 § 2 k.k. orzekł również karę grzywny w wysokości 30 stawek dziennych. Ze względu na to, że jeden ze sprawców był zatrudniony, osiągając przeciętny miesięczny dochód w wysokości 2000 zł, posiadał mieszkanie własnościowe, samochód, miał również oszczędności na rachunku bankowym, nie posiadał nikogo na utrzymaniu (kawaler, bezdzietny), wysokość stawki dla tego sprawcy sąd określił na 50 zł. Drugi sprawca natomiast utrzymywał się z prac dorywczych, osiągając dochód miesięczny w wysokości 850 zł, miał na utrzymaniu żonę i dziecko, więc sąd określił wysokość stawki dziennej wobec niego na 10 zł.

Polskie prawo zna jednak namiastkę odpowiedzialności zbiorowej. Jest nią odpowiedzialność posiłkowa w prawie karnym skarbowym polegająca na tym, że za karę grzywny wymierzoną sprawcy przestępstwa skarbowego czyni się w całości lub w części odpowiedzialną posiłkowo osobę fizyczną, osobę prawną lub jednostkę organizacyjną niemającą osobowości prawnej, której odrębne przepisy przyznają zdolność prawną, jeżeli sprawcą czynu zabronionego jest zastępca tego podmiotu prowadzący jego sprawy jako pełnomocnik, zarządca, pracownik lub działający w jakimkolwiek innym charakterze, a zastępowany podmiot odniósł lub mógł odnieść z popełnionego przestępstwa jakąkolwiek korzyść majątkową. Odpowiedzialność posiłkową stosuje się odpowiednio do ściągnięcia równowartości pieniężnej przepadku przedmiotów (art. 24 k.k.s.).

W części szczególnej Kodeksu karnego znajdują się pozostałości odpowiedzialności zbiorowej w postaci takich typów przestępstw, jak udział w bójce lub pobiciu, z których wyniknął uszczerbek na zdrowiu lub śmierć człowieka (art. 158 § 2 i 3 k.k.). Odpowiedzialność karną za skutek w postaci śmierci człowieka lub powstania u niego uszczerbku na zdrowiu ponosi sprawca, który brał udział w zdarzeniu, którego bezpośrednim następstwem był ten skutek; niezależnie od tego, w jakim stopniu (i czy w ogóle) on sam swoim zachowaniem bezpośrednio ten skutek spowodował. Podobny charakter ma przestępstwo czynnego udziału w zbiegowisku, którego uczestnicy wspólnymi siłami dopuszczają się gwałtownego zamachu na osobę lub mienie (art. 254 k.k.).

Odpowiedzialność osobista oznacza, że nie może przejść na siebie odpowiedzialności karnej inna osoba niż sprawca przestępstwa. Na przykład odbycie za skazanego kary przez inną osobę stanowi przestępstwo poplecznictwa (art. 239 k.k.). Artykuł 57 k.w. zabrania pod groźbą odpowiedzialności za wykroczenie uiszczenia przez osobę spoza kręgu osób najbliższych grzywny za skazanego lub ofiarowania pieniędzy na ten cel.

5. Zasada praworządności (legalizmu)

Zasada ta wywodzi się z epoki oświecenia. Zawiera ją art. 11 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 10.12.1948 r., art. 7 EKPC, art. 15 MPPoiP. Państwo związane tymi konwencjami nie może zawiesić stosowania tej zasady nawet w razie wprowadzenia stanu wyjątkowego.

Możemy nazwać ją zasadą **praworządności** lub **legalizmu** – w rozumieniu prawa karnego materialnego. Pojęcie to należy odróżnić od legalizmu ścigania, które jest pojęciem z zakresu prawa karnego procesowego (art. 10 § 1 k.p.k.).

Zasadę tę zawiera art. 42 Konstytucji RP, stanowiąc, że odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto dopuścił się czynu zabronionego pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia. Analogiczne brzmienie ma art. 1 k.k.

Ściśle rzecz ujmując, zasada ta brzmi: *nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori*. Wynikają z niej następujące zasady szczegółowe:

- ***Nullum crimen sine lege scripta*** – zasada ta oznacza, że prawo karne musi być prawem pisany. Polski system prawa nie opiera się na prawie zwyczajowym. Zwyczaj nie stanowi źródła prawa karnego. Przestępstwem nie może być zatem czyn zwyczajowo, zgodnie z tradycją potępiany, jeżeli ustawodawca nie usankcjonował go aktem prawnym. Z zasady tej wynika, że źródłem prawa karnego nie może być także orzecznictwo sądowe ani poglądy doktryny. Przestępstwem może być tylko czyn zabroniony pod groźbą kary przez **ustawę** (art. 1 § 1 k.k.). Nie może zostać określony w innym akcie prawnym, np. zarządzeniu, rozporządzeniu czy uchwale. Dopuszczalne jest natomiast stosowanie tzw. przepisów blankietowych, czyli doprecyzowywanie znamion ustawowych w akcie niższej rangi, wydanym na mocy ustawowego upoważnienia i w jego granicach.
- ***Nullum crimen sine lege certa*** – zasada ta oznacza, że opis przestępstwa musi być maksymalnie dokładny. Zasadę tę można inaczej nazwać zasadą określoności i przejrzystości zakazu karnego.

Ustawodawca realizuje ją poprzez określenie czterech grup cech istotnych dla danego czynu zabronionego. Noszą one nazwę **ustawowych znamion** czynu zabronionego. Są to:

- znamiona przedmiotu (określenie, jakie dobro prawem chronione jest atakowane przez sprawcę czynu),
- znamiona strony przedmiotowej (określenie czynu, okoliczności modalnych, a przy przestępstwach materialnych także skutku i związku przyczynowego),
- znamiona podmiotu (kto może być sprawcą danego czynu),
- znamiona strony podmiotowej (stosunek psychiczny sprawcy do czynu, umyślność/nieumyślność, a także motywacja i cel zachowania sprawcy).

Ustawodawca musi na tyle precyzyjnie określić cechy czynu zabronionego, aby z jednej strony można było odróżnić czyny zabronione od tych, które zabronione nie są, zaś z drugiej strony, aby można było odróżnić poszczególne typy czynów zabronionych od siebie.

- ***Nullum crimen sine lege stricta*** – zasada ta oznacza zakaz analogii. Wynika on wprost z art. 1 § 1 k.k. W myśl tej zasady sprawca odpowiada jedynie za popełnienie czynu dokładnie takiego, jaki wyczerpuje znamiona określone w ustawie karnej, a nie za popełnienie czynu podobnego do takiego czynu. Zakaz ten nie obejmuje jednak analogii na korzyść sprawcy.
- ***Lex severior retro non agit*** – zasada ta oznacza zakaz wstecznego (tzw. retroaktywnego) działania prawa. Ustawa wprowadzająca odpowiedzialność karną lub ją zaostrzająca nie może działać wstecz, a zatem nie może dotyczyć sprawców, którzy popełnili czyn, zanim ustawa weszła w życie. Ustawa wchodzi w życie po upływie określonego czasu, tzw. *vacatio legis*, po jej uchwaleniu (droga legislacyjna – Sejm, Senat, podpis Prezydenta) i należytych opublikowaniu (Dziennik Ustaw). Ustawa może sama określać moment wejścia w życie (np. z dniem ogłoszenia, po upływie 6 miesięcy), jeśli zaś tego nie czyni, ustawowe *vacatio legis* wynosi 14 dni. W historii polskiego prawodawstwa znane są wyjątki od tej zasady:
 - dekret z mocą ustawy Rady Ministrów z 22.01.1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego (Dz.U. Nr 5, poz. 46),

- dekret z mocą ustawy Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 4.11.1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu (Dz.U. Nr 11, poz. 54),
- dekret z mocą ustawy z 12.12.1981 r. o stanie wojennym (Dz.U. Nr 29, poz. 154 ze zm.).
- ***Nulla poena sine lege*** – zasada ta oznacza, że kara za przestępstwo musi być określona i przewidziana w ustawie obowiązującej w czasie popełnienia czynu. Nasz Kodeks karny posługuje się systemem sankcji względnie oznaczonej. Ustawodawca określa sankcję grożącą za popełnienie danego czynu zabronionego przez podanie jej rodzaju oraz górnej i dolnej granicy.

6. Zasada społecznej szkodliwości czynu

Przestępstwem jest tylko taki czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę, którego stopień społecznej szkodliwości jest większy niż znikomy (art. 1 k.k.). Wprowadzenie tego elementu do definicji przestępstwa sprawia, że ma ona charakter mieszany: formalno-materialny¹². Zawiera ona element formalny, ponieważ podaje formalne wymogi dla przestępstwa (czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę), oraz materialny, ponieważ oprócz tego wymagany jest określony stopień społecznej szkodliwości czynu. Definicja czysto materialna pojawiła się w oświeceniu. C. Beccaria pisał, że przestępstwo jest to czyn społecznie szkodliwy¹³. Definicją formalną przestępstwa posługuje się np. niemiecki kodeks karny, stanowiąc w § 1, że czyn tylko wtedy podlega karze, jeżeli jego karalność przewidziana została w ustawie, zanim został popełniony. Nie ma tu zatem mowy o społecznej szkodliwości czy społecznym niebezpieczeństwie czynu. Czyn stanowi przestępstwo jedynie ze względu na to, że został zabroniony pod groźbą kary przez ustawę¹⁴.

¹² Por. szerzej na ten temat: E. Plebanek, *Materialne określenie przestępstwa*, Warszawa 2009.

¹³ C. Beccaria, *O przestępstwach i karach*, Warszawa 1959, s. 75.

¹⁴ Paragraf 1 StGB: „Keine Strafe ohne Gesetz. Eine Tat kann nur bestraft werden, wenn die Strafbarkeit gesetzlich bestimmt war, bevor die Tat begangen wurde”.

Wprowadzenie elementu społecznej szkodliwości do definicji przestępstwa jest powiązane z jedną z zasad polskiego procesu karnego – **zasadą legalizmu ścigania** (art. 10 § 1 k.p.k.). Oznacza ona, że organ uprawniony do ścigania przestępstw, po powzięciu uprawdopodobnionego podejrzenia, iż zostało popełnione przestępstwo należące do grupy przestępstw ściganych z urzędu, musi zareagować w przewidziany przepisami prawa sposób, tzn. wszcząć postępowanie przygotowawcze. Wprowadzenie społecznej szkodliwości czynu do definicji przestępstwa powoduje „odsianie” części czynów, które w przeciwnym wypadku również musiałyby się znaleźć w polu widzenia prokuratury, choć ich społeczne znaczenie jest znikome.

Ustawodawca nie mówi, czym jest społeczna szkodliwość czynu. Wskazuje natomiast, co należy brać pod uwagę przy ustalaniu jej stopnia – art. 115 § 2 k.k. Kodeks karny zna kilka prawnie relewantnych stopni społecznej szkodliwości: znikomy (pozwalający orzec przepadek – art. 45a k.k.), wyższy niż znikomy (stanowiący wartość graniczną pomiędzy wykroczeniami i przestępstwami – art. 1 § 2 k.k.), nieznaczny (będący jednym z warunków odstąpienia od wymiaru kary z art. 59 k.k. oraz warunkowego umorzenia postępowania z art. 66 § 1 k.k.), znaczny (uzasadniający zastosowanie środka zabezpieczającego z art. 93b k.k.).

Szczególnie ważne jest stwierdzenie, czy czyn przekroczył próg znikomego stopnia społecznej szkodliwości. Przestępstwem jest bowiem tylko taki czyn zabroniony, którego społeczna szkodliwość osiąga stopień wyższy niż znikomy. Z kolei nieznaczny stopień społecznej szkodliwości umożliwia warunkowe umorzenie postępowania (art. 17 § 1 pkt 3 k.p.k.). Potencjalny stopień społecznej szkodliwości określonego zachowania uzasadnia podział przestępstw na zbrodnie i występki, rozróżnianie typów podstawowych, kwalifikowanych i uprzywilejowanych oraz zagrożenie karą czynu zabronionego. Stopień społecznej szkodliwości konkretnego czynu sąd zawsze bierze pod uwagę przy wymiarze kary (art. 53 k.k.).

Przy ocenie stopnia społecznej szkodliwości bierze się pod uwagę zarówno okoliczności o charakterze przedmiotowym (rodzaj i charakter naruszonego dobra, rozmiary wyrządzonej lub grożącej szkody, sposób

i okoliczności popełnienia czynu), jak i podmiotowym (waga naruszonych przez sprawcę obowiązków, postać zamiaru, motywacja sprawy, rodzaj naruszonych reguł ostrożności i stopień ich naruszenia). Kontrowersje budzi w doktrynie **teoria kompleksowa**, w myśl której przy ocenie stopnia społecznej szkodliwości bierze się pod uwagę wszystkie okoliczności wpływające na wymiar kary niewymienione w art. 115 § 2 k.k., np. uprzednią karalność sprawcy, właściwości i warunki osobiste¹⁵. Przeciwno jej przyjęciu opowiedział się A. Zoll¹⁶. Jej przeciwnicy uważają, że skoro ustawodawca nie użył zwrotu „w szczególności” lub równorzędnego, sugerującego, że wyliczenie ma charakter taksatywny, należy uwzględniać tylko te okoliczności wpływające na stopień społecznej szkodliwości, które ustawodawca wymienił w omawianym przepisie. W orzecznictwie przyjmuje się, że rozszerzająca interpretacja przepisu art. 115 § 2 k.k. jest niedopuszczalna, stąd nagminność popełniania przestępstw nie wpływa na określenie stopnia społecznej szkodliwości¹⁷. Z kolei A. Wąsek, choć nie opowiedział się wprost za teorią kompleksową, stwierdzając, że ustawodawca przyjął teorię podmiotowo-przedmiotową, dopuścił w wyjątkowych wypadkach możliwość rozszerzenia katalogu okoliczności wpływających na stopień społecznej szkodliwości¹⁸.

Literatura

Beccaria C., *O przestępstwach i karach*, Warszawa 1959

Buchała K., *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989

Budyn-Kulik M., Kulik M., *Společna škodlivost' čynu jako klauzula generalna w prawie karnym*, Annales UMCS. Sectio G 2016/2, vol. 62

Cieślak M., *Zasada humanizmu jako naczelna dyrektywa w sferze prawa karnego*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Prawa i Administracji UG” 1985/13

¹⁵ M. Budyn-Kulik, M. Kulik, *Společna škodlivost' čynu jako klauzula generalna w prawie karnym*, Annales UMCS. Sectio G 2016/2, vol. 62, s. 269–270.

¹⁶ A. Zoll [w:] *Kodeks...*, t. 1, red. A. Zoll, s. 1164–1166.

¹⁷ Wyrok SN z 20.09.2002 r., WA 50/02, OSNKW 2003/1–2, poz. 9, z glosą M. Ki-zińskiego, Prok. i Pr. 2005/6.

¹⁸ A. Wąsek [w:] O. Górniok [et al.], *Kodeks...*, t. 1, s. 805–806.

- Dębski R., *Pozaustawowe znamiona przestępstwa. O ustawowym charakterze norm prawa karnego i znamionach typu czynu zabronionego nie określonych w ustawie*, Łódź 1995
- Górniok O. [et al.], *Kodeks karny, Komentarz*, t. 1, Art. 1–116, Gdańsk 2005
- Hirsch H.J., *Czy zasada czynu jako podstawowa zasada prawa karnego jest wystarczająco przestrzegana?*, RPEiS 2006/1
- Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1, red. A. Zoll, Warszawa 2007
- Konieczniak P., *Czyn jako podstawa odpowiedzialności karnej*, Kraków 2002
- Krukowski A., *Spółeczna treść przestępstwa*, Warszawa 1973
- Kunicka-Michalska B., *Zasada nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege w projekcie Kodeksu karnego w świetle norm międzynarodowych [w:] Problemy kodyfikacji prawa karnego. Księga ku czci Profesora Mariana Cieślaka*, red. A. Waltoś, Kraków 1993
- Majewski J., *Materialny element przestępstwa w projekcie kodeksu karnego*, PS 1996/6
- Plebanek E., *Materialne określenie przestępstwa*, Warszawa 2009
- Rodzinkiewicz M., *Treść pojęcia czynu w prawie karnym jako efekt procedury modelowania [w:] Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały*, red. Z. Cwiąkański, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll, Kraków 1994
- Warylewski J., *Spółeczna szkodliwość czynu w nowym kodeksie karnym – próba określenia*, PS 1998/7–8
- Wróbel W., *Z zagadnień retroaktywności prawa karnego*, PS 1993/4
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2010
- Zoll A., *Materialne określenie przestępstwa*, Prok. i Pr. 1997/2
- Zoll A., *Okoliczności wyłączające bezprawność czynu*, Warszawa 1982

Rozdział czwarty

NAUKA PRAWA KARNEGO I NAUKI POKREWNE

Nauka prawa karnego jest nauką prawną badającą normy prawne, a więc należy do nauk dogmatycznych (choć przedmiotem jej zainteresowań są również rzeczywiste skutki stosowania prawa). Przedmiotem nauki prawa karnego jest wykładnia przepisów prawa, ich systematyka i stosowanie. Nauka prawa karnego korzysta także z dorobku innych dziedzin wiedzy (np. filozofii, socjologii, historii, psychologii, psychiatrii, medycyny, logiki), ponieważ zjawisk przestępstwa i przestępczości nie można wyjaśnić jedynie za pomocą nauk prawnych¹. W związku z tym wskazuje się na tzw. **nauki pokrewne prawa karnego**. Najważniejsze z nich to:

- **kryminologia** (łac. *crimen* – przestępstwo) – jest nauką zajmującą się badaniem zjawiska przestępczości, jej strukturą, rozwojem i dynamiką oraz przyczynami, genezą (etiologia kryminalna), a także opracowywaniem metod jej zapobiegania i zwalczania. Kryminologia zajmuje się również poznaniem osoby przestępcy, a w jej ramach wyszczególnić można trzy kierunki: biologiczny, psychospołeczny i socjologiczny. Kierunek biologiczny upatruje genezy przestępczości w cechach psychofizycznych człowieka, kierunek psychospołeczny w interakcjach procesów psychicznych i społecznych, natomiast kierunek socjologiczny wiąże przestępczość z procesami i zjawiskami społecznymi (np. ekonomicznymi). W szerszym ujęciu kryminologia bada wszelkie zjawiska patologii

¹ A. Marek, *Prawo karne*, Warszawa 2011, s. 38.

społecznych, nie tylko o charakterze przestępczym (np. alkoholizm, narkomania, prostytutka);

- **wiktymologia** (łac. *victima* – ofiara) jest nauką o ofierze przestępstwa, badającą problem roli ofiary w fakcie i genezie popełnienia przestępstwa, a także zajmującą się zagadnieniem ochrony interesów ofiar przestępstw i kompensacji ofiarom przestępstw. Przedmiotem badań wiktymologicznych jest m.in. ustalenie czynników tworzących podatność na stanie się ofiarą przestępstwa oraz sposobów zapobiegania wiktyimizacji (pokrzywdzeniu przestępstwem)²;
- **kryminalistyka** to nauka o sposobach wykrywania przestępstw i uzyskiwania dowodów dla potrzeb postępowania karnego. Zajmuje się techniczno-taktycznymi środkami wykrywania przestępstw i ich sprawców, metodami popełniania przestępstw. W ramach kryminalistyki wyróżnia się technikę i taktykę kryminalistyczną. W dziedzinie techniki kryminalistycznej wykorzystuje się osiągnięcia takich nauk, jak chemia czy fizyka, natomiast w ramach taktyki przede wszystkim wiedzę psychologiczną (np. taktyka przesłuchania podejrzanego);
- **penologia** (łac. *poena* – kara) jest nauką o karze. Zajmuje się ona karą jako zjawiskiem społecznym, genezą, funkcjami i ewolucją historyczną kar, ich tendencjami rozwojowymi.

W postępowaniu karnym wykorzystywana jest także **medycyna sądowa** (obejmuje zagadnienia medyczne, jakie pojawiają się w związku z daną sprawą, np. ustalenie rozległości uszkodzeń ciała), **psychiatria sądowa** (zajmuje się zagadnieniami poczytalności sprawcy czynu zabronionego, pokrzywdzonego, świadków) i **psychologia sądowa** (obejmuje zastosowanie psychologii do potrzeb prawa karnego, np. psychologia zeznań, ustalanie niepoczytalności).

Nie sposób nie wspomnieć także znaczenia **polityki kryminalnej**, która jest działalnością państwa zmierzającą do wyeliminowania bądź ograniczenia przestępczości³. Polityka kryminalna zajmuje się poszukiwa-

² L. Gardocki, *Prawo karne*, Warszawa 2015, s. 6.

³ A. Marek, *Prawo...*, s. 36.

niem i stosowaniem najskuteczniejszych metod i sposobów zwalczania zjawiska przestępczości oraz społecznymi następstwami przestępczości. W ramach polityki kryminalnej wyróżnia się **politykę karną**, która skupia się na przeciwdziałaniu przestępczości zarówno poprzez odpowiednie kształtowanie rozwiązań w ustawie karnej, jak też odpowiednią praktykę orzeczniczą (polityka wymiaru kary). Podstawowe założenia polityki karnej znajdują odzwierciedlenie w strukturze typów przestępstw, systemie sankcji karnych, ustawowych dyrektywach wymiaru kary, instytucjach dotyczących wymiaru kary, jak np. warunkowe zawieszenie wykonania kary, nadzwyczajne złagodzenie kary, nadzwyczajne obostrzenie kary, a więc tych, które wpływają na stopień punywności, represyjności systemu prawa karnego⁴.

Literatura

- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 2004
Bojarski T., *Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2012
Daszkiewicz W., *Nauki penalne w systemie studiów prawniczych*, PiP 1971/11
Falandysz L., *Pokrzywdzony w procesie karnym i kryminologii*, Warszawa 1980
Gardocki L., *Prawo karne*, Warszawa 2015
Hołyst B., *Kryminalistyka*, Warszawa 2010
Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2009
Krajewski K., *Teorie kryminologiczne a prawo karne*, Warszawa 1994
Krukowski A., *Wybrane zagadnienia nauki polityki kryminalnej*, Warszawa 1991
Lernell L., *Zarys kryminologii ogólnej*, Warszawa 1978
Marek A., *Kryminologia*, cz. 1, Toruń 1986
Marek A., *Prawo karne*, Warszawa 2011

⁴ T. Bojarski, *Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2012, s. 39–40.

Rozdział piąty

HISTORYCZNY ROZWÓJ PRAWA KARNEGO

1. Uwagi wstępne

Prawo karne istniało już w starożytności. Uregulowania z jego zakresu zawierał **Kodeks Hammurabiego** (ok. 1792–1750 r. p.n.e.), starożytne prawo **asyryjskie** i **żydowskie** czy też **antyczne greckie**. Szczególne znaczenie dla rozwoju prawa karnego ma **prawo rzymskie**, w szczególności **ustawa XII tablic** z roku 451 p.n.e., a także późniejsze edykty pretorskie i ustawodawstwo cesarzy rzymskich.

Pojęcie przestępstwa i kary w prawie państw antycznych przeszło trzy zasadnicze etapy rozwoju. Pierwotnie przestępstwo traktowane było jako **obraza bogów**, zaś kara służyła ich przebłaganiu. Kara uzasadniana była zatem sakralnie. Jej wymierzanie początkowo nie miało charakteru zorganizowanego. Najczęściej spotykaną reakcją na domniemane złamanie woli bogów było dokonanie zabójstwa sprawcy owego złamania przez członków społeczności. Zaistnienie przestępstwa nie było uzależnione od tego, czy sprawca ponosił winę bądź czy w ogóle wywołał przestępny skutek. Odpowiadał za samo zaistnienie skutku. Wymierzenie kary było konieczne dla przebłagania bóstwa i obejmowało nie tylko samego sprawcę, lecz także jego rodzinę. „Karano” także zwierzęta i przedmioty¹.

¹ B. Sygit, *Historia prawa kryminalnego*, Toruń 2007, s. 46 i n.; W. Bojarski, *Kara śmierci w prawach państw antycznych* [w:] *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kurýłowicz, Lublin 1996, s. 9–10.

Następnie przestępstwo uważano za agresję jednej grupy (plemienia, rodu) przeciwko drugiej, zaś **kara stanowiła zemstę pokrzywdzonej grupy**. Zemsta ta niekoniecznie zawsze musiała prowadzić do zabójstwa sprawcy. Możliwe było usunięcie go ze społeczności, a z czasem pojawiła się możliwość zadośćuczynienia – pokrzywdzonemu lub jego grupie – wyrządzonej krzywdy. Zasadniczą funkcją prawa karnego była więc w tych czasach **funkcja kompensacyjna**. Ściganie, co do zasady, miało charakter prywatny².

Wreszcie ostatecznie przestępstwo zostało uznane za **naruszenie porządku ustalonego przez państwo**, zaś kara zaczęła stanowić reakcję państwową na postępowanie jednostki łamiącej wolę państwa³. Na przykład w prawie rzymskim z czasem wyodrębniła się grupa przestępstw o charakterze publicznym, ściganych z uwagi na interes publiczny i przez organy publiczne (tzw. *crimina extraordinaria*). Kategoria ta powoli, lecz nieustannie rosła kosztem przestępstw godzących w interesy prywatne i ściganych prywatnie. Co do zasady można zresztą stwierdzić, że rozwój starożytnego prawa karnego cechowała ogólna tendencja do powolnego zwiększania udziału państwa w wymiarze sprawiedliwości.

Po upadku cesarstwa rzymskiego nastąpił regres w rozwoju prawa karnego⁴. Instytucje rzymskie były kultywowane w prawie Bizancjum, a także w procesie kanonicznym, jednak w okresie tym prawo karne stało się w większości państw europejskich **prawem zwyczajowym**, którego ewolucja przebiegała w zasadzie od początku. Zresztą i w porządkach prawnych, w których zachowały się uregulowania oparte na prawie rzymskim, uległy one dość istotnym zmianom z uwagi na regres cywilizacyjny i konieczność dostosowania prawa karnego do zmieniających się warunków.

² B. Sygit, *Historia...*, s. 48 i n.

³ W. Bojarski, *Kara...*, s. 9–10; B. Sygit, *Historia...*, s. 96 i n.

⁴ Należy zresztą zauważyć, że objawy regresu zaistniały już wcześniej, w okresie dominatu. Ówczesne ustawodawstwo cesarzy rzymskich charakteryzuje się niedbałością, rozproszeniem i niedostatecznym rozpowszechnieniem. Por. A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin 1990, s. 24.

Plemienne prawa państw germańskich i słowiańskich opierały się na zasadzie **zemsty krwawej**, ewoluując w kierunku **kompensacji** majątkowej. Odpowiedzialność była początkowo uzależniona wyłącznie od spowodowanych skutków, niezależnie od zamiaru czy nieumyślności sprawcy⁵. Rozróżniano przestępstwa skierowane przeciwko interesom ogółu, z reguły karane śmiercią, oraz przestępstwa skierowane przeciwko interesom prywatnym. W wypadku tych ostatnich do głosu dochodziła zasada krwawej zemsty (wróżdy, talionu), z czasem zastępowanej kompensacją⁶. Ogólną tendencją rysującą się w rozwoju prawa karnego w tym okresie i czasach późniejszych było stałe zmniejszanie się liczby przestępstw ściganych z uwagi na interes pokrzywdzonych. Stopniowo wiele z nich stawało się przestępstwami ściganymi z uwagi na interes państwa.

Ten powolny rozwój trwał przez całą epokę średniowiecza i był kontynuowany w czasach nowszych do połowy XVIII w. Prawo zwyczajowe było z czasem spisywane, następnie zastępowane ustawodawstwem władców⁷. Duże znaczenie dla rozwoju nowożytnego prawa karnego ma działalność włoskich postglosatorów [Alberta Gandinusa, 1245–1311; Giacomo de Belvisio (Belviso), 1270–1335], którzy dokonali kompilacji i uporządkowania karnego prawa germańskiego, rzymskiego i kanonicznego. Ich prace miały istotny wpływ na późniejsze podobne próby dokonywane w krajach europejskich. Na szczególną uwagę zasługuje Benedykt von Carpzov (1595–1666), autor podobnej kompilacji dotyczącej prawa niemieckiego (1635)⁸.

⁵ K. Koranyi, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 1976, s. 21. Por. M.L. Klementowski, *U źródeł kształtowania się postępowania przeciwko „ludziom szkodliwym” (novici terrae) w średniowiecznym prawie niemieckim*, *Annales UMCS. Sectio G* 1988, vol. 35, s. 56 i n.

⁶ K. Koranyi, *Powszechna...*, s. 21.

⁷ Proces ten nie był w poszczególnych organizmach politycznych ciągły. Okresy rozwoju występowały zamiennie z okresami, w których miał miejsce regres. Na przykład po dynamicznym rozwoju prawa karnego w dobie monarchii karolińskiej miał miejsce znaczny regres, który nastąpił po rozpadzie państwa Franków. Powrócono wówczas do pierwotnie funkcjonujących zasad opartych na zemście krwawej, zastępując nią poprzednio obowiązujące, dość zaawansowane uregulowania. Por. B. Sygit, *Historia...*, s. 122.

⁸ J. Warylewski, *Wstęp do nauki prawa karnego*, Gdańsk 2002, s. 23.

Spośród prawa stanowionego omawianego okresu warto wspomnieć niemiecki kodeks *Constitutio Criminalis Carolina* z roku 1532, ordonanse królów francuskich, landrechty poszczególnych państw niemieckich, polskie statuty Kazimierza Wielkiego z połowy XIV w., a także XVI-wieczne statuty litewskie (1529, 1566, 1588). Szczególne znaczenie miała **Carolina**, za pośrednictwem której upowszechniły się w Europie osiągnięcia włoskich postglosatorów. Należy podkreślić, że wszystkie te akty prawne opierały się na założeniach wywodzących się z okresu średniowiecznego i nie znały większości obecnie funkcjonujących zasad prawa karnego. W szczególności nie znano zasady *nullum crimen sine lege*. Ustawodawstwo było kazuistyczne i chaotyczne. Jako przestępstwa penalizowano czyny, które z punktu widzenia współczesnego prawa karnego trudno ocenić jako przestępne (czary, homoseksualizm, apostazja, herezja, samobójstwo). Stosowano wreszcie niezwykle okrutne kary. Przełomową epoką w rozwoju prawa karnego stał się dopiero wiek XVIII.

2. Szkoła racjonalistyczno-humanitarna epoki oświecenia

Pierwsza szkoła prawa karnego stanowiąca zwarty system powstała w czasach oświecenia, w opozycji do istniejącego wówczas prawa karnego, sięgającego korzeniami epoki średniowiecza. Postulaty szkoły mieściły się w ramach szerszego nurtu intelektualnego, zmierzającego do przebudowy istniejącego porządku społecznego. Epoka późnego feudalizmu zmierzała ku końcowi. Pozostawała ona w jaskrawej sprzeczności z rodzącymi się dążeniami indywidualistycznymi, które szczególną popularność zyskiwały wśród aspirującego do odgrywania poważniejszej roli mieszczaństwa państw Europy Zachodniej. Szkoła racjonalistyczno-humanitarna prawa karnego (nazywana niekiedy kierunkiem postępowo-humanitarnym) wyrosła właśnie z dążeń do uwolnienia się tej – dotychczas niemającej poważniejszych uprawnień politycznych – warstwy społecznej spod supremacji szlachty i duchowieństwa.

Jej głównym przedstawicielem był włoski uczony **Cesare Beccaria** (1738–1794). Postulaty dotyczące prawa karnego zgłaszali także inni myśliciele tej epoki, jak **Charles Montesquieu** (1689–1755), **Voltaire**

(właściwie François-Marie Arouet, 1694–1778) czy **Jean-Jacques Rousseau** (1712–1778), jednak to myśl Beccarii ma zasadnicze znaczenie dla dalszego rozwoju prawa karnego. Główną jego pracą jest dzieło *O przestępstwach i karach* z 1764 r. Wychodząc z gruntu racjonalistycznego światopoglądu, Beccaria postulował uznanie formalnej równości wszystkich ludzi wobec prawa, a także oddzielenie pojęcia przestępstwa od pojęcia grzechu. System prawa karnego winien mieć racjonalne uzasadnienie⁹. Uważał on, że przestępstwem może być tylko zewnętrzne zachowanie człowieka. Kara winna być wymierzana nie tyle za czyny grzeszne, ile za czyny społecznie szkodliwe¹⁰. Społeczną szkodliwość Beccaria traktował jako postulat skierowany do ustawodawcy, który za przestępstwa miał uznawać tylko czyny szkodliwe dla społeczeństwa. Natomiast obywateli przed samowolą organów stosujących prawo miała chronić zasada *nullum crimen, nulla poena sine lege*. Czyn zabroniony miał zostać precyzyjnie opisany w ustawie karnej. Dokładnie określona miała być także kara. Beccaria stał się zatem prekursorem zarówno formalnej, jak i formalno-materialnej definicji przestępstwa.

Kara według Beccarii winna być nie tylko oznaczona w ustawie, lecz także współmierna do wagi popełnionego przestępstwa i humanitarna¹¹. Beccaria był przeciwnikiem kar okaleczających i kwalifikowanych postaci kary śmierci (połączonych z udręczeniem skazanego). Nie negował natomiast całkowicie samej kary śmierci jako takiej. Chociaż uważał ją, co do zasady, za szkodliwą i był zdania, że skutecznie można ją zastąpić dożywotnim pozbawieniem wolności, które według niego było karą surowszą od śmierci. Beccaria był skłonny dopuścić jej stosowanie w wyjątkowych wypadkach¹². Dążenie do ustawowego określenia kary posuwał tak daleko, że był zwolennikiem kar bezwzględnie oznaczonych, niedających sądowi żadnego pola manewru przy ich wymiarze. Uważał, że wykładnia przepisów prawa karnego nie powinna należeć do sędziów¹³. Istotne w myśli Beccarii dotyczącej kary jest także to, że karę traktował nie jako odwet na sprawcy przestępstwa, lecz jako środek

⁹ J. Warylewski, *Wstęp...*, s. 25.

¹⁰ C. Beccaria, *O przestępstwach i karach*, Warszawa 1959, s. 70 i n.

¹¹ C. Beccaria, *O przestępstwach...*, s. 140 i n.

¹² C. Beccaria, *O przestępstwach...*, s. 143 i n.

¹³ C. Beccaria, *O przestępstwach...*, s. 61 i n.

służący zwalczaniu przestępczości¹⁴. Akcentował konieczność wymierzania kar szybkich i nieuchronnych. To właśnie on jest autorem zdania „będą one [przestępstwo i kara – przyp. M.K.] mimo woli uważane: jedno za przyczynę, drugie zaś za konieczny, nieunikniony skutek”¹⁵.

Beccaria dostrzegał zagadnienie społecznej genezy przestępczości. Zdawał sobie sprawę, że łamanie zakazów karnoprawnych niekiedy wynika nie tylko ze złej woli sprawcy, lecz także z innych przyczyn, np. socjalnych.

Z takich założeń w naturalny sposób wynikała konieczność kodyfikacji prawa karnego. W okresie późnego oświecenia pojawiły się **pierwsze nowoczesne kodeksy karne**. Niektóre z nich, jak Landrecht pruski z 1794 r., austriackie kodeksy z 1768 r. (Theresiana) i z 1787 r. (Josephina), wykazywały jeszcze wiele cech feudalnego prawa karnego. Inne, jak rewolucyjne kodeksy francuskie z 1791 i 1795 r., stanowiąc realizację postulatów szkoły oświeceniowej, wykazywały poważne braki natury redakcyjnej. Jednak już wkrótce pojawiły się dojrzałe kodeksy realizujące postulaty szkoły racjonalistyczno-humanitarnej. Należą tu w szczególności kodeks karny Bawarii z 1810 r. oraz austriacki z 1803 r. (Franciscana). Prymat w zakresie realizacji postulatów omawianej szkoły przypada kodeksowi Napoleona z 1813 r. Był on szeroko recypowany i naśladowany w Europie, a jego znaczenia dla rozwoju europejskiego prawa karnego nie sposób przecenić. Trzy wskazane akty prawne w dużej mierze stanowią wytwór późniejszej **szkoły klasycznej**. Zostały w nich zrealizowane podstawowe idee epoki oświecenia, co zostało połączone z charakterystycznym dla szkoły klasycznej wysokim poziomem ustawodawczym. Warto zauważyć, że kodeks francuski obowiązywał (oczywiście ze zmianami) do roku 1994.

Szkoła racjonalistyczno-humanitarna była zatem tą, która dała podwaliny nowoczesnemu prawu karnemu. Idee przez nią stworzone są do dzisiaj podstawowymi założeniami ustawodawstw karnych w większości państw.

¹⁴ C. Beccaria, *O przestępcstwach...*, s. 88.

¹⁵ C. Beccaria, *O przestępcstwach...*, s. 118.

3. Szkoła klasyczna

Szkoła klasyczna prawa karnego rozwijała się w XIX w., przy czym jej wpływy sięgają czasów obecnych. Przejęła ona podstawowe idee epoki oświecenia, nadając im charakter już nie założeń filozoficznych, lecz norm prawnych. Przedmiotem zainteresowania przedstawicieli szkoły klasycznej nie były (jak przedstawicieli szkoły racjonalistyczno-humanitarnej) kwestie natury społecznej. Nie były nim też ogólne idee systemu prawa karnego, te bowiem były już ugruntowane. Klasyków interesowała norma prawna jako taka. Skupili się na konstruowaniu i analizie przepisów prawnych¹⁶. Nauka o czynie zabronionym jako podstawie odpowiedzialności karnej znalazła się w centrum uwagi. Za podstawę przypisania odpowiedzialności karnej uważali popełnienie przez sprawcę **czynu zabronionego przez ustawę**. Wychodząc z założeń filozofii indeterministycznej, klasycy wyrażali przekonanie, że **ludzki czyn jest aktem wolnej woli człowieka**. Kolejną zatem podstawą przypisania odpowiedzialności jest **wina** ponoszona przez sprawcę.

Kara kryminalna w takim ujęciu jest wyrazem potępienia sprawcy za zawinione (stanowiące wyraz jego wolnej woli naruszenia prawa) popełnienie czynu zabronionego. Kara jest zatem **sprawiedliwą odpłatą za popełniony czyn**. Oprócz tego kara może spełniać inne cele niż odpłata, np. może mieć charakter prewencyjny, jednak to nie one mają charakter zasadniczy.

Takie podejście klasyków do kary wiąże się z filozofią **Immanuela Kanta** (1724–1804) i **Georga Hegla** (1770–1831). Zdaniem Kanta kara za przestępstwo jest nakazem praktycznego rozumu. Jej wymierzenie jest logicznym nakazem, efektem popełnienia przestępstwa. Ponieważ kara jest efektem przestępstwa, powinna stanowić dolegliwość współmierną do popełnionego przestępstwa, dlatego że za dany czyn należy odpłacać równym. Z kolei Hegel był zdania, że przestępstwo stanowi zaprzeczenie porządku prawnego, zaś kara zanegowanie przestępstwa, a zatem przywrócenie naruszonego porządku prawnego.

¹⁶ Por. I. Andrejew, *O „szkołach” w nauce prawa karnego. Przyczynek do zagadnienia periodyzacji*, PiP 1950/5–6, s. 84 i n.

Głównymi przedstawicielami szkoły klasycznej byli: w Niemczech **Paul Johann Anselm Feuerbach** (1775–1833), we Francji **Pellegrino Ortolan** (1802–1873) i **Joseph Rossi** (1787–1848), we Włoszech **Francesco Carrara** (1805–1888). Do szkoły tej zaliczyć należy także rosyjskiego uczonego **Nikołaja Tagancewa** (1843–1923) oraz Polaków: **Romualda Hubego** (1803–1890) i **Edmunda Krzymuskiego** (1852–1928). Pod wpływem szkoły klasycznej powstało szereg aktów prawnych, z których najbardziej znany wydaje się kodeks karny Bawarii (1813 r.; za jego głównego autora uchodzi Feuerbach). Warto jednak zwrócić uwagę także na rosyjski kodeks karny z 1845 r. oraz oparty na tym ostatnim polski Kodeks Kar Głównych i Poprawczych (1847). Oba akty prawne były dziełem komisji pod przewodnictwem Romualda Hubego. Na bardzo wysokim poziomie legislacyjnym utrzymany był rosyjski kodeks karny z 1903 r., zwany potocznie kodeksem Tagancewa¹⁷.

Należy podkreślić, że idee szkoły klasycznej były kultywowane i rozwijane nie tylko w wieku XIX, lecz także później. Jej dorobek pozostaje do czasów współczesnych w znacznej mierze aktualny.

4. Szkoła antropologiczna (pozytywizm kryminologiczny)

Szkoła antropologiczna pojawiła się w końcu XIX w. Powstanie tej koncepcji wiązało się z rozwojem nauk przyrodniczych, badaniami nad genezą przestępczości, negacją założeń szkoły klasycznej dotyczących przestępstwa jako aktu wolnej woli człowieka. Jej głównym przedstawicielem był włoski lekarz **Cesare Lombroso** (1835–1909), który sformułował podstawowe tezy szkoły w pracy *Człowiek-zbrodniarz w stosunku do antropologii, jurysprudenencji i dyscypliny więziennej. Zbrodniarz urodzony, obłąkaniec zmysłu moralnego* (1891 r. – t. I–II, 1892 r. – t. III). Wiązał on popełnianie przestępstw z fizycznymi cechami człowieka. Uważał, że popełnianie przestępstw jest cechą atawistyczną, wynika z niedorozwoju moralnego człowieka. Ten ostatni

¹⁷ Należy dodać, że na terenie Rosji kodeks ten nigdy nie obowiązywał w całości. Obowiązywał natomiast w Polsce, na terenie zaboru rosyjskiego.

przeważnie jest według niego połączony z deformacjami fizycznymi. Na podstawie badań medycznych Lombroso określił szereg anomalii fizycznych i psychicznych predysponujących człowieka do popełniania przestępstw. Uważał, że osoby ze wskazanymi przezeń odchyleniami od normy wykazują większe niż inni ludzie skłonności do popełniania przestępstw. Wskazywał tu na nieprawidłowości w budowie czaszki, cofnięte czoło, leworęczność, nadmierne owłosienie lub jego brak, dodatkowe palce, odstające i duże uszy. Osoby z odpowiednią liczbą wskazanych przezeń cech miały być według niego tzw. przestępcami urodzonymi, czyli osobami, które z racji swych anomalii na pewno popełnią przestępstwo. Uważał także, że dany zestaw cech predysponuje człowieka do popełniania określonych przestępstw, np. zabójstw czy zgwałceń. Założenia szkoły antropologicznej cechował zatem skrajny determinizm.

Konsekwencją takiego założenia było odrzucenie winy jako podstawy odpowiedzialności karnej. Urodzony przestępca nie może powstrzymać się od popełniania przestępstw, a zatem przestępstwo nie jest aktem jego wolnej woli. Skoro tak, nie można wymierzyć mu kary, ta bowiem zakłada potępienie sprawcy. Urodzonego przestępcy nie można potępiać, należy tylko przed nim się zabezpieczać. Dlatego Lombroso proponował zastąpienie tradycyjnej kary środkami zabezpieczającymi społeczeństwo przed przestępcą. Podstawą ich stosowania miał być nie fakt popełnienia przestępstwa, lecz obiektywne niebezpieczeństwo, jakie przedstawia sprawca dla społeczeństwa. Od takiego założenia jest już tylko krok do przyjęcia poglądu, że nie jest konieczne, by sprawca w ogóle popełnił jakiegokolwiek przestępstwo, ale wystarczy, by przejawiał wskazane przez Lombrosa cechy psychofizyczne. Należy wówczas zastosować wobec niego środki zabezpieczające¹⁸.

Przestępca urodzony wykazywał określoną liczbę cech psychofizycznych. Jak wskazano wyżej, nie mógł on, według Lombrosa, powstrzymać się od popełniania przestępstw. Osoby posiadające wskazane przez Lombrosa cechy stanowiły grupę podwyższonego ryzyka. Mogły one powstrzymać się od popełniania przestępstw, jednak było to dla nich

¹⁸ Por. J. Warylewski, *Wstęp...*, s. 29–30.

utrudnione. Lombroso chciał je zatem neutralizować przez wynajdywanie odpowiedniej dla nich aktywności zawodowej. Uważał np., że tzw. ludzie krwiożerczy winni być chirurgami, wojskowymi itp.

Kłopotliwe dla teorii Lombrosa stały się badania, z których wynikało, że nie wszystkie osoby posiadające wskazany przez niego zestaw cech przestępcy urodzonego dopuszczają się przestępstw oraz że przestępstwa (i to w znakomitej większości) są popełniane także przez osoby nieposiadające tych cech. Lombroso przyznał, że przestępstwa mogą być popełniane także przez ludzi niewykazujących anomalii w budowie ciała. Wskazał tu na możliwość wystąpienia przestępców nałogowych, z nawyknięcia, z namiętności i przypadkowych. Wyróżnił także kategorię tzw. przestępców skrytych. Należeli do nich ludzie, którzy – mając określone skłonności przestępcze – nie realizują ich, ponieważ znalazły one ujście w innego rodzaju działalności. Wyżej wspomniano o propozycji Lombrosa, by osoby takie wykonywały określone zawody (np. chirurg). Charakterystyczne jednak, że większość populacji przestępców stanowią (i stanowili w czasach Lombrosa) sprawcy określani przez niego mianem przestępców przypadkowych¹⁹.

Rewidując swoje poglądy, Lombroso uznał, że popełnianie przestępstw może być wynikiem wielu różnych przyczyn, jak np. klimatu, położenia geograficznego, warunków społecznych. W istocie zatem zmuszony został do odstąpienia od założeń własnej nauki²⁰.

Kontynuatorami myśli Lombrosa byli **Rafaele Garofalo** (1851–1934) i **Enrico Ferri** (1856–1929). Ferri opracował projekt włoskiego kodeksu karnego (1921), który nie posługiwał się pojęciami przestępstwa i kary, lecz pojęciami stanu niebezpieczeństwa sprawcy i sankcji. Wprowadzał także środki polegające na bezterminowej izolacji recydywistów i przestępców nałogowych.

¹⁹ Zwracał na to uwagę A.S. Ettinger, *Zbrodniarz w świetle antropologii i psychologii*, Warszawa 1924, s. 102.

²⁰ Por. szczegółowo S.W. Poznyszew, *Psychologia kryminalna. Typy przestępne*, Łódź 1936, s. 27 i n.

Prace szkoły antropologicznej stanowiły niebezpieczny nurt negujący podstawy odpowiedzialności karnej i uzależniający stosowanie sankcji od cech fizycznych człowieka. Charakterystyczne, że prace te były chętnie powoływane przez pseudonaukowe nurty o charakterze rasistowskim.

Szkoła antropologiczna stanowiła zatem ślepą uliczkę w rozwoju prawa karnego. Nie zyskała sobie zresztą poważniejszego uznania wśród prawników. Miała natomiast niemałe zasługi w rozwoju nauki kryminologii. Szczególne znaczenie ma tu wartościowy naukowo dorobek R. Garofala i E. Ferriego²¹.

5. Szkoła socjologiczna (pozytywizm społeczny)

Kierunek ten wyrósł, podobnie jak szkoła antropologiczna, z odrzucenia niektórych założeń szkoły klasycznej skonfrontowanych ze zdobyczami XIX-wiecznej myśli naukowej. O ile jednak szkoła antropologiczna czerpała z nauk przyrodniczych, o tyle kierunek socjologiczny sięgał do nauk **społecznych**. Zanegowano założenie szkoły klasycznej, że kara spotyka zabroniony przez ustawę czyn. Jeden z głównych przedstawicieli tej szkoły, Niemiec **Franz von Liszt** (1851–1919), stwierdził, że **ukarania wymaga nie czyn, ale sprawca**. Dlatego kara nie powinna być relatywizowana do czynu, lecz do sprawcy. Należy zatem nie tyle ustalić, jakiej kary wymaga dany czyn, ile jakiej kary wymaga dany sprawca. Kara nie stanowi bowiem odpłaty za czyn, lecz ma służyć określonym celom, jak poprawa sprawcy lub jego eliminacja ze społeczeństwa. Stąd postulowano szersze uwzględnianie okoliczności dotyczących sprawcy przy wymiarze kary. Jednocześnie pozostawiono w mocy założenia klasycznego prawa karnego odnoszące się zwłaszcza do ustawowego określenia czynu zabronionego.

²¹ Por. wnikliwą analizę osiągnięć tej szkoły w dziedzinie kryminologii daną przez L. Tyszkiewicza [w:] L. Tyszkiewicz, *Od naturalizmu do humanizmu w kryminologii*, Katowice 1991, s. 35 i n.

W zakresie nauki o przestępstwie szkoła socjologiczna co do zasady pozostała na gruncie założeń szkoły klasycznej. Natomiast wprowadzono wiele nowych instytucji odnoszących się do sankcji. Zaslugą kierunku socjologicznego jest rozwój instytucji związanych z poddaniem sprawy próbie, pojawiły się propozycje dotyczące odmiennego traktowania nieletnich. Wreszcie podjęto próby wprowadzenia kodeksów karnych operujących nie tylko karą, lecz także środkami zabezpieczającymi, które miały być stosowane wobec sprawców uzależnionych od alkoholu, chorych psychicznie lub dotkniętych upośledzeniem umysłowym (tzw. **kodeksy dwutorowe**, do których należą m.in. kodeks karny Szwajcarii z 1938 r. i polski Kodeks karny z 1932 r.). Pojawiły się też propozycje odrębnego traktowania recydywistów, a także ludzi należących do marginesu społecznego, chociaż niepopołniających przestępstw. Wiele propozycji miało charakter skrajny i z punktu widzenia zasad prawa karnego było niemożliwych do zaakceptowania, jednak inne przyjęły się i funkcjonują w prawie karnym do czasów współczesnych.

Szkoła socjologiczna nie miała spójnego charakteru. W jej łonie istniały znaczne rozbieżności poglądów. Głównymi przedstawicielami tej szkoły byli, obok von Liszta w Niemczech, **Jean Lascagne** i **Emil Durkheim** (1858–1917) we Francji, **Fiodor Fojnicki** w Rosji. Poglądy szkoły socjologicznej znajdowały także zwolenników w Polsce. Pod jej wpływem pozostawali w pewnym zakresie **Juliusz Makarewicz** (1872–1955), **Wacław Makowski** (1880–1942) i **Bronisław Wróblewski** (1888–1941). Należy zauważyć, że pierwszy polski Kodeks karny z 1932 r., powstały przy znaczącym udziale Makarewicza i Makowskiego, realizuje liczne postulaty szkoły socjologicznej.

6. Normatywizm (pozytywizm prawniczy)

Kierunek ten ukształtował się na przełomie XIX i XX w., w pewnej opozycji do szkoły socjologicznej i antropologicznej. Nawet jedna z jego nazw (pozytywizm prawniczy) wywodzi się ze swego rodzaju przeciwstawienia pozytywizmowi kryminologicznemu czy społecznemu. Ma ona zresztą nieco ironiczny charakter. W gruncie rzeczy bowiem pozytywizm prawniczy w ogóle nie jest pozytywizmem. Szkoły

pozytywistyczne – antropologiczną i socjologiczną – łączyło naturalistyczne (pozytywistyczne) podejście do przestępstwa. Badały one przestępstwo jako zjawisko społeczne lub biologiczne. Podejście takie było z gruntu obce przedstawicielom kierunku normatywnego, którzy swe zainteresowania ograniczyli do **norm prawnych**. Właśnie normy prawne uznawali za pozytywny i wart zainteresowania byt (stąd nazwa – pozytywizm prawniczy). Badali treść i budowę normy prawnej bez odnoszenia się do społecznej genezy przestępstwa. Badanie tej ostatniej pozostawiali naukom społecznym, a także kryminologii. Sami natomiast doprowadzili do perfekcji badanie ustawy karnej, a zwłaszcza naukę o ustawowych znamionach czynu zabronionego. Skonstruowane zostało podstawowe pojęcie z zakresu nauki o przestępstwie, mianowicie **ustawowa określoność czynu zabronionego** (niem. *Tatbestand*). Stało się ono centralnym punktem zainteresowania normatywistów. W badaniach swych normatywiści nawiązywali zatem do osiągnięć szkoły klasycznej. Należy podkreślić, że osiągnięcia najwybitniejszych przedstawicieli tej szkoły, zwłaszcza niemieckich, jak **Ernst Beling** (1866–1932), **Karl Binding** (1841–1920) czy **Karl Birkmeyer** (1847–1920), pozostają jak najbardziej aktualne na gruncie współczesnego prawa karnego. Szkoła ta, która nie dostarczyła efektywnych analiz przyczyn przestępczości, jak szkoła socjologiczna, ani nie formułowała podstawowych zasad odpowiedzialności, jak szkoła oświeceniowa, stworzyła w gruncie rzeczy nowoczesną naukę prawa karnego. Współcześnie zresztą teoria ta nadal jest kultywowana, przy czym szczególne znaczenie ma dorobek doktryny niemieckiej (Heinz Heinrich Jescheck, Hans Welzel, Hans Joachim Hirsch, Claus Roxin i in.).

7. Ruch obrony społecznej

W 1947 r. powstał Międzynarodowy Instytut dla Studiów Obrony Społecznej. Jego założycieli łączyło to, że odwoływali się oni do osiągnięć szkół pozytywistycznych, jednakże w mniejszym stopniu do antropologicznej. Podstawowym źródłem ich inspiracji był nurt socjologiczny. Ruch obrony społecznej nigdy nie miał jednolitego charakteru. Od początku wyodrębniły się w nim dwa nurty. Pierwszy, radykalny, w większości skupiał uczonych włoskich. Jego najbardziej znanym

przedstawicielem był **Filippo Gramatica** (1901–1979). Drugi, umiarkowany, skupiał przede wszystkim uczonych francuskich, z których najbardziej znany był **Marc Ancel** (1902–1990).

Filippo Gramatica był zdania, że pojęcie przestępstwa należy zastąpić pojęciem **antyspołeczności**. Przyczyna przestępstwa nie tkwi bowiem w wolnej woli złamania norm prawnych, ale w antyspołecznym nastawieniu sprawcy. Sprawca dopuszcza się więc nie przestępstwa, ale czynu będącego wskaźnikiem jego antyspołeczności. Nie może być zatem mowy o karaniu sprawcy, lecz należy stosować **środki obrony społecznej**. Mają one mieć charakter prewencyjny, przy czym chodzi tu zarówno o prewencję indywidualną, jak i powszechną, ogólną lub szczególną. Środek obrony społecznej nie musi być współmierny do wagi popełnionego przez sprawcę czynu. Winien on natomiast odpowiadać stopniowi jego antyspołeczności. Należy dodać, że niekoniecznie sprawca musi zrealizować wskaźnik antyspołeczności sprowadzający się do popełnienia tradycyjnie rozumianego przestępstwa. Wskaźnik antyspołeczności może też polegać np. na włóczęgostwie, prostytutce, uchylaniu się od wykonywania pracy²². W wymierzaniu tych środków winni brać udział nie tylko prawnicy, lecz także reprezentanci innych dziedzin wiedzy (socjologowie, lekarze). Wymierzony środek nie byłby w pełni z góry określany. Mógłby też podlegać modyfikacjom w trakcie wykonywania go. Do środków wymierzanych w ramach prawa obrony społecznej miały należeć m.in.: umieszczenie w domu pracy, w kolonii rolniczej, w domu przystosowania, w reformatorium dla nieletnich, praca przymusowa, nadzór, zakaz przebywania w określonych miejscach, zakaz wykonywania zawodu, zakaz pełnienia funkcji, grzywna, konfiskata mienia²³. Tak ukształtowana gałąź prawa przestałaby być prawem karnym, a stałaby się prawem obrony społecznej.

Marc Ancel i cały nurt umiarkowany nie zmierzali do likwidacji prawa karnego. Uważali oni, że prawo karne winno być bardziej humanitarne. Dążyli do **zwiększenia roli badań osoby sprawcy w toku**

²² Por. bliżej J. Warylewski, *Teorie kary*, <http://arche1.warylewski.com.pl/tk.htm> (dostęp: 12.05.2020 r.).

²³ J. Warylewski, *Teorie...*

przypisywania mu odpowiedzialności karnej. Za podstawowy cel postępowania karnego uważali oni **resocjalizację sprawcy i przywrócenie go społeczeństwu.** Natomiast nie uważali za trafne likwidowania prawa karnego czy chociażby naruszania jego podstawowego zrębu²⁴. Dążyli jedynie do stworzenia prawa karnego należycie zabezpieczającego społeczeństwo przed przestępczością²⁵.

Poglądy radykalnego nurtu ruchu obrony społecznej pozostały w mniejszości. Nie były w zasadzie realizowane w praktyce. Filippo Gramatica opracował wprawdzie projekt kodeksu karnego dla Republiki Kuby (1938), a także dla republiki San Marino (1934), jednak nie zostały one tam wprowadzone. Elementy prawa obrony społecznej znalazły się natomiast w kodeksie karnym dla Grenlandii (1954)²⁶. Poglądy kierunku umiarkowanego stały się zaś na tyle popularne, że znalazły odbicie w uregulowaniach wielu kodeksów karnych na świecie. Dotyczy to zwłaszcza idei humanizacji prawa karnego i resocjalizacji sprawcy.

Nurt umiarkowany bywa niekiedy uznawany za odrębną szkołę i nazywany **nową obroną społeczną**²⁷.

8. Neoklasycyzm (nowy realizm)

Neoklasycyzm stanowi reakcję na nieskuteczność przedsięwzięć resocjalizacyjnych podejmowanych w wielu państwach, w szczególności w niektórych stanach Ameryki Północnej, a także w państwach

²⁴ Por. L. Tyszkiewicz, *Doktryny i ruch „obrony społecznej” we współczesnym prawie karnym*, Poznań 1968, s. 278 i n.; L. Tyszkiewicz, *Trzydzieści lat kierunku „defence sociale” (1947–1977)* [w:] *Zagadnienia marginesu społecznego sprawiedliwości*, IX Kongres Obrony Społecznej, Caracas 1976, red. B. Hołyst, Warszawa 1977, s. 53; L. Tyszkiewicz, *Problem wzorcowego kodeksu obrony społecznej ze szczególnym uwzględnieniem projektu Tadeusza Grygiera*, PiP 1979/12, s. 99 i n.; T. Grygier, *Zbiór zasad ochrony społecznej*, Warszawa 1976, s. 21 i n.

²⁵ L. Tyszkiewicz, *Doktryny...*, s. 230 i n.; M. Ancel, *Ruch obrony społecznej po dwudziestu pięciu latach*, PiP 1976/4, s. 47 i n.

²⁶ L. Tyszkiewicz, *Doktryny...*, s. 233 i n.; J. Warylewski, *Teorie...*; A. Wąsek, *Duńskie prawo karne*, PPK 1992/6, s. 70.

²⁷ J. Warylewski, *Wstęp...*, s. 34 i n.